

СУЧАСНІСТЬ

Б. Бойчук: Поезії — В. Барка: Жовтий князь — В. Дорошенко: З підсоветського шевченкознавства — Г. Гессе: Три липи — Е.Е. Каммінґс: Amoges — Р. Кобринський: Українські стародруки та їх мистецтво — Є. Гуцало: Оповідання — Л. Дніпровий: Пригоди в країні ацтеків — Р. Рахманний: З приводу двох міжнародних з'їздів — М. Рильський: Дивлюсь на афішу та й думку гадаю — Критика і бібліографія

10 (22)

ЖОВТЕНЬ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10 (22)

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН БОЙЧУК

АПОКРИФИ ВЕСНИ

1

Дерева нагнули блакить,
і стало тепліше від неба:
землі і людині
як з рани ліси потекли
бо сонце поранило скелю
до мяса роздерло тканину теплом
і витекла зелень
лісами
в низи

2

Ти руки в цвіту намочила
і вимила тіло — ходи:
на дереві ніг вже дозріла
мов квітка
і треба в плоди
сплітати невинність
ходи

3

Щоб вибігли криком джерела
від каменя білих грудей:
які я торкаю
мов місячне світло
мов спомин
на руки по косах пливе
і ночі
які не були ще
повніють
в розпліддя нове

4

І кільчитись буде на скибах
насіння синів і дочок молоде, —
і стане тепліше від неба,
і скелями кров потече.

ПЕРЕХОЖИМ

крізь любов —
 вузьку, як рана, щілину
 між ребрами років —
 протиснеться з Господньої руки
 густа і жовта кров
 доспілого на грудях неба сонця, —
 і ви побачите: як доторкатися устами уст
 і тілом просякати на жіночі лона,
 без просвітлення для ваших серць і душ,
 (бо колесом закінчаться стежки
 і в сивих травах почувань
 зівяне ваше павутиння споминів і мрій
 злетять під ноги осінню листки
 сухих очей)
 і підете:
 проклявши в лонах ще замотаних дітей
 устами,
 що шукатимуть під сумерком дівочих уст;
 тілами,
 що всякатимуть в жіночі лона,
 коли засвітить їм з Господньої руки, —
 і будуть йти,
 не знаючи просвітлення для їхніх серць і душ.

МОЛИТВА САМОТНОГО

Холодні погляди прохожих злизують мені обличчя,
 і я лишаюся між голими тілами днів —
 самотній.

Прийдіть від чорних лон вмираючих домів:
 я буду вас любити.
 Тоді можливо й ви — як вкусите мені від уст,
 і ваші груди збудяться від дотику ріки
 моєї ніжності,
 і розцвітуть, мов квітка темряви,
 що пахне похіттю і теплим потом —
 тоді можливо й ви полюбите мене.

І лишимося вдвох між голими тілами днів.
 Самотні.

(Продовження)

17

Після нещасливого наступу на млин Катранник занедужав і спізнився піти в добру годину по рештку картоплі. Коли зміг вибратись, побачив свіжі кучутури на вулицях і по всьому полю. Схопилося мести несамовито. В темряві передсвітанку він збився з дороги і всилу натрапив на кагат — вже, як метелиця порідшала. Поки розгріб сніг і прокопав мерзлий шар ґрунту, виморився геть, задихавшись і впрівши: аж дрижав. Присів на мішок, в затишку від горба і накиданого снігу; спочинув і просох.

Коли відкопав бічний сшовок і вигріб картоплю, то пожалів про спізнення, бо частина картоплі згнила. Однак, чимало набралось цілої: на тиждень вистачить суп варити.

«... вернуться мої рідні, — нагодую; і чого їх довго немає?»

Там де сходило сонце, розливався блідий огонь по хмарних смугах, при самому обрії, мов сива пожежа, від якої степ обкидали відсвіти — на глибоких заметах. Згодом ще дужче нахмарило і вранішній огонь зник.

Вертаючи від кагату, Мирон Данилович бачив село в тінях, мов погорілий острів. Ні диму з його коминів, ні голосу домашніх тварин, ні круження птахів, ні гомону людського: так тихо, ніби замість хаток з'явився збір трун, накритих дір'явими віками з потемнілої соломи.

На своїй вулиці Катранник спостеріг сани, запряжені парокінно, що спинилися якраз біля його садиби. Злізли два гості і підступили до воріт; розглядають хату, курять, сміються, коли сам господар принишк до чужої стіни, на розі, бо впізнав своїх злих: Отроходіна і Шікр'ятова. Коло пустки, занесеної цілковито, докурили папіроси і різкими жестами, з сумішкою презирства і зухвалости, пострільнули пальцями недопалки в двір, під вікна, що заліплені снігом. Сіли в сани і погналі, — біла курява збилась від копит.

«...зраділи як! думають: я мертвий і нікого нема живого з сім'ї, — от чого хотіли».

Похмурим поглядом проводив Мирон Данилович їхні сани, поки звернули за дальні дворища.

Ввійшовши в хату, відразу взявся юшку варити. Їв кусники сирої картоплі, бо нетерпеливилосся страшенно. Вони ж, ніби живі, ходячи в шлунку, кололи. Але в роті торкались, як цукерки: слина сама вбирала і втягувала в стравохід, даючи відчуття смачности, хоч також була хворісна гіркість, приуявлювана за нею.

Варив юшку, і почуттями марив — не самою уявою вже і думкою; здається, всім еством прагнув: хліба. Випар від вареної картоплі помножував жаду. Хоч би окраець житній або хоч сухар! І нічого нема ніде. Одна можливість — коло млина. Дивно! кров і погибель відганяють, рана досі відчутна, і знає думкою чоловік: не дадуть підійти до брами озброєні вартові, вб'ють; а таки, супроти всього, зроджується намір — знов стати по хліб до страшного місця. Надія манить: гляди, змінилося щось після розстрілів і вже хліб видаватимуть. Інші, що дїждалися, візьмуть пайку і виживуть, а ти пропав і рідні — з тобою. Де ж вони, так довго?

Здається, покинув би юшку і зразу пішов: так манить млин! . . .

Юшка була — як «порожня». Картопля в присоленому кип'ячі розбігалась. Посьорбав самої води: зогріти душу; потім, смакуючи, їв картоплю. Все вискріб, що понакипало на чавунці. А сирий картопляний запас розділив і, позав'язувавши в клуночки, сховав для сім'ї: частину в підпідчя, де прикидав ганчір'ям і хмизом, частину під подушками, а частину в сараї закопав і зверху притрусив, як було.

Прокидав крізь сніг доріжки в дворі і знесилився, — мусів зайти в хату. Ліг і затих у сонній знечуленості, не схожий на звичайний сон. Крізь неї зоставалися близькими до почуття — довколишні речі, як їх сприймала, вчувавши, душа. Вернувся до звичайного стану Мирон Данилович враз: почув кроки від воріт і голоси за вікнами. Але це, розбудивши його, вже трохи поперед само було в сні, хоч відбувається в зовнішній дійсності тепер — пізнішою хвилиною. Чудно як.

Схопився він і прямує до дверей, коли вже відчиняються: входить дружина з дітьми, така змарніла! половина істоти, що від'їжджала в місто. І діти також вимучені, мов після короткої, але злої недуги. Всі перемерзли; знітилися і ледве йдуть, як і він сам, назустріч.

Притулилась йому до грудей дружина і тихо, тихо заплакала, і діти до тата підходять, припадають до його ліктів: і собі ласкової уваги ждуть.

— Бідна моя родина! Як я ждав вас, і що з вами сталося?

Дружина тільки плаче — нічого не може сказати.

— Тату, хто хотів хліба, на машині в степ везуть, — повідомив син.

— Чого в степ?

— Викидають . . .

— Нащо ж так?

— Далеко від міста викидають, — пояснює доня, — щоб не дійшли по хліб і вмерли.

— А ми втекли, — сказав син.

— Через двір бігли і собак боялись, — додала доня, — бігли довго, а між дошками ночували.

— Промучились марно: хліба для нас немає! — промовила дружина.

Вона відразу ж лягла, в лихоманці, діти хоч як змучені, ходять по хаті, заглядають на піч, знов злазять додолу.

Мирон Данилович заходився біля чавуна: варити картопляний суп; від пайки, схованої під подушкою, взяв половину.

— Страшно було і гірко, — оповідає Дарія Олександрівна, — але хотілося хліба взяти, хоч по скибці для дітей! ні, не дали.

— Цеглину дадуть, замість хліба, — сказав чоловік, — таких прислано, що рівні з чортами.

— А правда: вже рівні.

— Їздять і дивляться в двори; як бачать, що сліду нема, значить, вимерла сім'я. І вони такі веселі! Радіють, сміються, папіроски вкурюють і вціляють недопалками в вікно, — справжні пекельці.

— Це я лежу, нехай хвора, а таки в своїй хаті, тут кожний кутток рідний. І на серці світліше.

Пили картопляну юшку з ложок.

Дарія Олександрівна, присівши на постелі, обережно тримає миску перед собою, ніби дорогоцінність. Діти, хоч хирними примарками вернулись, гомоніли біля столу, стиха зідхали, стукали ложками, коли ждали страви. Вибирали ж її з мисок незграбно, мов старички; а пожадливо і так пильно. Кожну дрібку від картоплин досмаковували. Миски були — як вимиті.

— В місті все є: не про нас! — безнадійно сказав Мирон Данилович, -- ми запрацювали, а взяли чужі.

Дружина скоро заснула і діти коло неї. Коли ж прокинулася, раптом спитала:

— Чи з млина дають борошно?

Прикра і приманлива назва вимовилася в хаті. Мирон Данилович хотів розповісти про вихід і розстріл; мовчав. Нащо лякати? Але борошно тільки там — за брамою.

— Не давали. Ще раз піду: востанне.

— Навідайся!

— І ми з тобою, тату! І ми підемо! — обізвались діти; просяться, розохочені побачити млин, звідки борошно дають.

— Ні, одпочиньте, та вам і глядіти не треба, що там робиться.

— Куди б ви пішли, ледве ж добрели до двору. Сидіть! — звеліла мати.

Побрів сам. Хмари тяжкі і нависли низько, без просвітів; сутінок затоплює сніжний степ. Але потепліло і сніг зачав злягатись.

Біля млина людей — як тіней в ліску. Мурашками прилягають на в'їжджену і стоптану землю, де сніг трохи протанув. Весь час підходять нові, з Кленоточі і сусідніх сіл: ждати. Підвода рухається посеред живого кладовища; стає коло пухлих мерців і погребники

кладуть їх через полудрабки і відвозять до ям — ближчих, ніж попереду були вириті.

Один з голодуючих проказав:

— Снопи повезено, — рівно вкладають і вапном присиплюють, щоб переїдало зводянілих; а зверху знов давай...

Катранник, мов приском прошитий в груди, жахнувся: «чи й мені доведеться так лягти? бач, які погребники!» Дивиться в сторону ям: як там складають «снопи»; і не хоче — всім серцем противиться, не хоче повірити, що впаде і він мертвий під вапно, в черговий ряд.

«...все чоловік на щось надіється!» сказав сам собі; очі від мигил одвів.

Стоять селяни, втоплюючи зір в заборонену браму або в недалекій похорон — мов бачать лихі сновиддя. Вже знати: даремно ждуть. Вертаються погребники. За час, як відвезено і вкладено трупи в ямі, — померло декілька хліборобів серед зборища, і тепер їх забирають. Підвода, вже навантажена, відходить, а один лежачий, ледве живий, тягнеться до неї і просить погребників:

— Візьміть мене! Все одно вмру.

Він так просить, що один сказав йому, заспокоюючи:

— Полеж тут, поки вернемось, тоді візьмем і живого — вже так тому бути!

Той лежить і дожидає.

Вертаються погребники по нього, а він — готовий; поклали на підводу і йдуть до інших, що їх декілька лягло біля дороги.

Вартові позиркують на живі і мертві тіні, тримаючи гвинтівки впоготів: при самих воротах, звідки часом виходять партійці з мішечками і, швидко звантажившись на сани або віз, мчать дорогою.

Мирон Данилович хоч змерз, дивиться на браму, як приворожений: серед багатьох односельчан, що їх очі, ніби висохлі і розлущені плоди, — такі мерхлі, — теж звернені до сподіваної вістки з млина. Але нема її.

Пролунав брязкіт віддалеки; потім посилювся так, що хлібороби-тіні повернули обличчя йому назустріч. То йшов незнайомиць, певно, з котрогось сусіднього села: середніх літ мужчина, сіруватоблідий, ніби вапняна маска, з небритими щоками і скуйовдженою головою; без шапки і босий. Очі теж біліють, повні недужою, мов кипучою, збудженістю. На ньому розідрана сорочка, стемніла від непряного, — самі постріпи з неї, що держаться, бо зверху навинута цепи: і прямо через плечі, і впоперек через груди, живіт і крижі і до полатаних колін, як також навхрест по грудях. Облягли його, вкривши і звисши разом з рамтинами від полотна.

Він не дивився на сторони, але з гіпнотичною діловитістю обторкував довгастих ящик, виліплений із снігу. Обережно проносив його між примерлими хліборобами, то бурмочучи сам собі в наведенні, то підспівуючи і підводячи голос до врочистого тону або скоромовно читаючи щось, як віршик.

Мирон Данилович зблизька побачив: то — подібизна труни в руках божевільного; як модель. Ідучи, чоловік тримає річ перед собою, — здається, зобов'язаний комусь її скоро доставити. Перевіряє, чи віко справно підходить.

Всі, хто був там, гляділи на одягнутого в залізо і ждали, що далі буде.

А він кроком зайнятого чоловіка підійшов до варти, виставив сніговий гробик наперед і почав проказувати рівно, як речення до пода-рунку:

Заразар — заказар
наварив цепів,
празник пошив,
на кості надів,
рудою запив,
ой - ой - о - о - й!
Заразар — заказар,
кому на, кому ні,
кому труна, кому сніг
ой - ой - ой!

Вартові і їх начальники, що виступили слухати причинного, вмить обтемніли на лицях і схопились бити його лозинами, спершу по плечах і спині, від чого залізо задзвеніло, а потім по голові. Але він тримав свій гробик і, розкривши, просив:

— Сюди всипте! Борошна: для діток...

Декілька гвинтівочників кинулись на нього і потягли в двір, підохочуючи прикладами, — так його, дзвенючого з побиття, шарпко потягнуто в двір і вштовхнуто в якісь дальні двері, що наполовину входили під ґрунт.

— Просвітив орду! — озвався один з кволих, що прилягли на сніг.

*

Відходив додому Катранник, і тривога тїнила, болісна і чорна, мов північна туча, з якої невидимі вістря пронизували душу, мучачи погозою.

Нічого не придумаш. Пропадай — і годі!..

Біля крайніх хат, звернувши круто, пішов навпростець по вузькому сліду. Сутеніло. Біля глиняної стіни, що одна зосталась від житла, побачив кінський маслак, весь кругом обгризений гладко, як креміль; — хтось ішов і кинув.

Дивився на кістку Мирон Данилович і тоді, через невиразний відрух душевний, проблиснув здогад — з відрадою і також непевністю. Поспішив селянин додому: мерщій збиратися в дорогу; здобич про яку згадав, могла врятувати сім'ю, або хоч позбавити тепер від найлютішої муки.

Жінка дивиться, чого він метушливий.

— Як там було?

— Жди їхнього добра! — відказує Мирон Данилович, беручи лопатку і сокиру, — міліція помагає патрійному тягти борошно, а кругом хліборобська кров лягла. Я пригадав: коня закопано в мерзлоту.

— Скільки всіх бідує, і щоб ніхто не вигріб?

— Може, ні.

— Скрізь риються.

— Це за колгоспним, де рідко ходять.

— Ну, спробуй! А щось не дуже віриться.

Він пішов на ніч у степ, обминаючи колгоспний двір; страчував напрям і довго топтався серед сніжних могил: оглядав, чи схожі на кагат. Розгрібав звичайні кучугури або рив ґрунтові зморшки. Співночі натрапив на загребу. Почав бити лопатою мерзлу землю, і — видно: тут хтось докопувався. Середина порожня.

Мирон Данилович витер піт. ЖАх обгорнув, коли остання сподіванка розвіялась. Він сів, болісно горюючи; до того болісно, що враз зірвався від нестерпного почуття, — ходить по кагату. Міг кинутися миттю: бігти! світ за очі — бігти! від місця, де так тяжко скривджений.

Коли ж притих і став далі рити, то частини коня виступили, мов скам'янілі, що аж гримлять: ось, передні ноги з півгрудиною і головою, а в другому кутку — задні ноги, з клубами! і решткою — круп. Радів копач нестримно, як попереду горював; конини чимало, на тижні вистачить. Роїться здогад про когось: «із санчатами приходив, вирубував великі шматки, гляди, заслабнув та потім і кінець».

Сікши передні ноги конячі і груди́ння, Мирон Данилович відділив грубіші кості на другий раз; кращі шматки в мішок склав, а останок загріб під землю і сніг. Відходив поволі і часто спинявся. Поки добрів до своїх воріт, почало сіріти. І пітний був, і промерзлий; «як собака набігався!» означив собі, йдучи попід вікнами, — «пощастило проскочити крадькома, а то б відняли». В хату ввійшов веселий.

— Конятина з закритого розподільника! — сказав дружині, — на білі карточки дають.

Вона аж руками сплеснула, заглянувши в мішок:

— Багато як! Тільки це — на чорні карточки.

Оглядає здобуток:

— Добре м'ясо; не порчене, бо зразу промерзло. Гріти будем.

Він мав сили нарубати хмизу, коли ж ліг — миттю заснув.

Діти роздивляються на м'ясо.

— Боятимуся їсти! — повідомила Олена.

— М'ясо, як м'ясо, — озвалась мати, — років понад десять тому в місті всі їли. Були тоді консерви з нього: смачні. А скоро зникли.

— Куди зникли? — питає Андрій.

— Десь поїдено. І втишився голод. З іншого м'яса консерви кращі.

— Воно сине, — означила Оленка; простягнула пальці, щоб торкнутися, але передумала.

— І не сине, а сизе: приглянься! — заперечив брат.

Надивилися діти і відійшли.

Дарія Олександрівна забула дотеперішній розпач; бачила, що можна всією родиною віджитися — відступити від краю прірви, біля якої тремтіли. Зваривши суп з кониною і картоплею, звеліла дітям:

— Тата будить — снідати!

Вони тормосять і кличуть сонного Мирона Даниловича:

... — Тату! Коня будем їсти.

Посідали за стіл. Спершу дивно видалася їм пожива: купкувата і важка; «як земля, такий смак» — визначив батько і промовчав. До того голодні всі були, що скоро перемогли нехіть і відсмак, їли радо.

— Як вам? — питає мати.

— Добрий суп, мамо, добрий! — відказують малі.

Не торкнули ні крихти з печива; але на вогких тарілках нічого не залишили. Мати боялася давати їм знов: «ще занедужають...»

Мирон Данилович відчував: шлунок повний гарячої страви, і від того приємно, але по всьому тілу була, як і раніше, жадоба: здавалося, кричала в кожному нерві, вимагаючи знов їсти. І змора — мов недуга.

— Ляжу я, — сказав він, — бо так знесилився.

Обмірковував, лігши: як перетягти останок здобичі і як скоронити м'ясо, чи з самою сіллю в діжці, чи також перекласти кригою.

Вибрався в степ через день, теж на ніч, в рідкому мороці. Санки легкі, сили ж окріпли. Аж здригнувся, побачивши чоловіка. Вертати? Ні! Взяв лопатку, що була прив'язана при мішку з сокирою: так озброївся. Зблизька впізнав невідомого — і ніяково стало. То хилив старенький односельчанин, Пилип Гільчак, слабкий і тихий; санки волік.

— А добровечір і вам! — відгукнувся Гільчак, став і покірно дожидає, чи з смертною напастю підходить стрічний, чи в мирі.

— Куди, дядьку?

— Признагся, по мерзлу конину. Одні брали, та пізно було їм — уже хворіли, і лягли з половини. Котрі вижили, геть вибралися; сказали: візьміть решту, там і там. Мені трішки. Я старий, і в хаті мало хто дихає.

— Я теж по конину. Поділимося! — запевнив Катранник.

— Вам дорогу перебігаю?

— Що там! Вистачить...

Гільчак — тонкий і згорблений; борідка ніби стікає, рідка: крізь неї, при сніговому відсвіті в сутінях, видно горло і щелепи; мабуть, хворий чоловік, так висох.

— Поділимось! — твердить Катранник, — як хтось не вирив.

— Сьогоднішнього сліду не було. Мені казав шуряк про конину; колгоспник він, м'яса не їсть, бо в середині болячку має, через яку не можна. Ті, що з ним одтягали коня, бач, і здоровіші були, і харчів брали, — ні! померли. Багато таких: без причини доходять. Гибель кругом: всіх зачіпа. А нам небагато треба, бо в хаті нас двоє,

старих, та донечка; другі діти переставилися, шестеро ж було. Загледів вас і думаю: по мерзлягину дужчий чоловік спішить, прожене жирного, тоді в хаті всім край...

— Що ви? Бог з вами! — скрикнув Катранник, — мені б кістка конева поперек горла застрягла. Поділимось!

Підступивши до загребища, відгорнули снів і відкопали мерзлоту ґрунтову. Здобули конячі рештки і поділили — на чотири душі і на три. Кінську голову, без шиї, Катранник поклав старому на додачу.

Поприв'язували мішки до санок і потягли до села.

Гільчак, дарма що старий і слабосилий, віз непогано. Очі йому світилися з лихоманковим поблизком, при зусиллях, що, після вичерпаности, приходять, як горіння — з самих нервів або з таємного запасу спромоги в естві, втримуваного аж до пропащої години, щоб порятувати.

Але того палання не відчував Катранник, хоч теж був знеможений.

*

Кониною прохарчувалися в лютій смузї зими. Рідко з воріт виходив Мирон Данилович бо, промерзаючи, надто висилювався в марних мандрівках. Дома був, нехай одноманітний і прикрий, а поживний харч: коли розмірити скупю, тижнями можна лишатись на поверхні життя, далі від возіїв при підводі, що пригрібають так мілко! — здичавілі собаки гризтимуть ноги покійних.

Тяжко і в хаті; душа поривається знайти серед безнадійности якийсь просвіт і живлющий здобуток для дня — хоч кусник хліба, хоч пригоршню борошна. Споживаючи конину, всі чомусь нидіють і занепадають.

Одного разу, кризь рідкий сніговій, Мирон Данилович переходив вулицю; нагужно переставляв ноги в глибокому снігу, що, стверднувши корою, кришився в лускотом і провалювався.

По обидва боки пустельні двори; в декотрих мертвяки лежать коло заметеного порога — нікого нема, хто міг би ховати, в кучугурі, коли не в землі. Садиби обернулися в пустощі: ні людської постаті живої, ні голосу зимової пташини, ні навіть будки собачої, не то що гавкоту, — ніде нема. Ні сарайчиків, ні курників і хлівів, клунь і комор! — все розібране і спалене. Тини позникали. Стріхи, і ті обідрані. Багато хат зовсім безверхих; подекуди біліють бантини і крокви їхні в снігу, як ребра кістяків. Позрубувано сади і пеньки викорчувано, або їх присипав сніговій. Нема диму над коминами, і стіни скрізь аж чорні; в вікнах здебільшого, замісто шибок, темніють жмути ганчір'я. Серед сніжного обширу стирчать руїни, мов після чуми і пожежі, що пройшли нероздільно через село, а сліди притрусила зима.

Мирон Данилович підійшов до одного вікна і заглянув, притуливши долоню поруч обличчя, щоб затінити відблиск від скла. В се-

редині — самі неживі: на полу і долі; одна дитина біля підпідччя, а друга, трохи більша, біля порога. Мабуть, хотіла піти, куди очі дивляться, і зосталась тут навіки.

Моторошно стало. Сіялися дрібні сніжинки, мов ткавши півпрозорий саван над чорновіконними гробницями. На цілий небозвід розгорнули його — в тиші, що болючіша від кожної скорбі і ридання.

Миرون Данилович звернув до середини села. Він ніби прокинувся з страшного сну, що скоував його думки. Здається, ближчав і власний відхід звідси. Тільки запитання тривожило: де люди? Живі, знані. Певно, втрачені тепер. Він попрямував до хати пічника — там пуста, як всюди. Збереглися дві величезні тополі, тверді, ніби мідні; поки що ніхто не врубав. Коло них — сховок: тайною доброю оповитий під білими заметами. Хоронить найдорожчу коштовність на світі. Покладено її в чистому ґрунті: чашу, що була вмістилищем огню і світла небесного; і в ній знов з'являться вони в свій час!.. Тоді зійде чаша з глибини, крізь поверхню морозної смерті, в новий до-світ; відновляться дари Христові: для всіх, що грішні і не мають виправдання, крім молитви.

Прошепотів селянин: «відпусти, Боже, злочинства мої!» — і пішов проз сусідні хатки.

Бачивши і там руїну, він звернув до середини села: глянути на двори, що вдержалися в напівгосподарному стані. Через одну садибу переходив активіст, член партії, який часто старався в «кампаніях» і порядкував на «революційних празниках», замісто церковних. Звали його: Безрідний, хоч мав родичів. Поряд нього жив другий активіст — не був діяльним, як перший, і підбігав при ньому, ніби місяць при землі.

Безрідний мав дійну корову; тримав її в хлівці, притуленому до причілка хати.

«...Що їм голод? — з ображеністю думає селянин, — вони з колгоспу теплу страву беруть, віднявши від сирітських ротів, і бо-рошно, і городину всяку».

Видно, як перший активіст, в сизастому френчі і темному картузі, здоровий з вигляду, перебирається городами до сусіда, а той, накинувши жовтавий полушубок на плечі, дожидає коло своїх дверей, вже скудлий чомусь. Простує через сніг до нього Безрідний, ходою чоловіка, що зберіг силу і знає про неї. Іде, іде і вже до приятеля близько йому. Але враз падає і не може піднятися. Пробує з останнього зусилля — не встане!.. шарпнувся ще раз і затих: не-порушний.

Підбіг до нього сусід і нахилився, взяв за руку; обзивається до нього, — марно! Жінка сусідова підійшла і погляділа в обличчя Безрідному; перехрестилась вона, а її чоловік зняв шапку.

«...від чого?» — дивується, стоячи, як укопаний, Мирон Данилович; «і харчі є в чоловіка, і здоров'я, а глянь, помер; мабуть, справді

від того, що кругом гинуть: так і сказав Гільчак. Або таємно труту розсипано, скрізь і для всіх».

Смутно роздумуючи, свідок відходить, супроти сніжин в гострому вітерці, що почали вихритись.

На площі біля сільради метушаться здорові і тепло вдягнуті «керівники», — глянув на них селянин і зразу повернув назад; збирав свою думку:

«...це єсть, як кажуть вони, червоний світ з кришкою! — народ хребти склада в землю, вони ж, ситющі, зверху клеють накази: по Леніну стіжок вивершивсь».

Від середини села, де розміщені центри, радянські і партійні, і також квартири осіб, присланих згори, несло спокусливим димком від істівного, що готувалося в печях. Вітер докидав той димок через брунатні дерева і руді куці за ворітьми.

Гризота впеклася на серці: « перебути з місяць або до кінця морозів, і що далі?.. новий врожай далеко, а то б хоч колосок сирий підживив; доімо конину, тоді — край».

Швидкі сніжини торкали його плечі, ніби підганяючи. Непомітно збилися рясною густотою, з неї ж завихрили, після чого метнулися в різні сторони і помчали кількома великими течіями. Закурили враз! — мов хвилию вселенською, в непрозорій білості, закрили небозвід. Близько ж незчисленність їхню, під страшною тінню, несло в пливкій рівновазі, як іскри в сузір'ях, а потім кинуло в один і другий бік і стало творити ряди білих вирів — тисячі тисяч їх, обертаючи на кожному кроці і сиплячи в душу селянинові.

18

Означуваний сонцем, проминув кінець зими; з нетерпцем виглядає сім'я Катранників крізь шибки: на білу запону, простелену всюди. Таки почала западати, марніти, братися подзьобинами, ніби від теплого птаха. Прочорніли плями крізь неї.

Миرون Данилович ледве ходить; і дружина схуднула, стала з лиця темніша, ніж від весніньного обпалу колись, — як попіл.

Діти снували сонними тінями від холодної печі до вікон, звідти до дверей, і знов до печі, або лежали, схожі на пошесних. Дивно примовкли. Нишком терплять, занепавши; мов сухі галузки, руки в них. Підстаркуваті стали діти і поважні. Не всміхнуться. Тільки очима світять так скорботно і так чудно, ніби до цього світу не належні. Не скаржаться на муку. Тільки часто лягають, — животик ім роздутий і болить, то вони лягають ницьма, обличчям до подушечок, підібгавши коліна під груди і накрившись ряднами. Оленка

на печі, Андрійко на полу, в куточку. Коли ж ляжуть рівно, знов корчаться і перевертаються часто; дихати трудно.

Що не попадуть, все до зубів — гризти: чи скалку з кінської кістки, чи навіть клаптик паперу від коробки, на якому слід ячмінної кави зберігся; нюхають, облизують і жуять, бо любий сам запах і смак.

Мати здоровіша, ніж тато: в нього ноги опухли і вкрилися виразками — звідти сочиться брунатна рідина, як гноївка. Він пообмотував ноги і обкрутив мотузками; зверху напустив холоші.

Коли трохи потепліло, зібрався на здобич.

— І я з вами! — покликав син.

— Ні, простудитися можна. Потерпи!

— Не час виходити, — додає мати, — і черевики порвані.

Синок мовчить. А доня навіть не питає, тільки мерехтить з печі величезними очима. Часом дістає свій зошит: учитись; але наука ніяк не йде в недужу голівку. Зошит вертається знов на комин, куди покладено також братів скарбик, із склом, що збирало бризку від сонця.

Мирон Данилович, ставши за ворота, вагається — чи йти короткою стороною, мимо кладовища.

— Ат! — рішає він, — чи не однаково? там будемо всі; ніхто не обмине.

Підходячи близько, не хотів глядіти на похованих, — очі самі звернулися.

Сніг швидко танув; скрізь мертві, недавно покладені: в западинах, зверху, а то й на рівному місці. Ті, що присипані, проступали з землі; то голови їх вивільнені, то лікті, то стопи проти денного світла, скрізь по кладовищу. Такий лан, що Катранникові, коли дивився, чорна неміч зайшла під грудьми, він відвів погляд.

Повертає він до рівного поля — глянути, як визволяється з мертвоти. Галузочка, відломлена від куща, обмокла важкими краплями: з снігу, що був примерз, а сьогодні розтанув. Трішки розм'якла кора і злегка подала пахощ, коли ж на зуби взяти її, розточується терпкою гіркістю — бадьорить нерви. Будить на серці втіху, дуже недовгу, бо немає просвітку хліборобів.

Чого хотять руїнники, що вдерлися з назвою будівників світла? .. самі ж — прибуду, найняті мучити.

І ти, хлібороб від старих предків, мусиш гинути з родиною, бо кувачі гріха звеліли кожному виконавцеві своєму: «вбий душі!» А так мало ти хотів — дрібного місця під небом; трудячись на клинчику землі, кормити дітей і одягати. Глянув селянин, — струмки сплескують, жваво дзюркочучи; висвічують, спрямовуються на схилі до байраку, в шумкий потік.

Над глибочиною рідкі дерева рудіють. Кружма блукають граки над їхніми верховіттями і ховаються, з каркотливими скаргами, з затінену далечинь.

Стежив хлібороб, як пробуджується земля — в світлості, браній від сонця, мирного і ласкавого. Чи суджено прийти до нив, коли паруватимуть?

Не чує серцем, чи це здійсниться. Він хворий став; і земля — не своя; і посівного немає. Клапоть лишився на згір'ї, коло садка, — теж заберуть, рано чи пізно.

Викракують гайворони, кружачи і шукаючи корму на чорноземі, де селянин не має собі ні рїски.

Забарно відходить він! Від степового повітря роз'ятрилася в естві дика несить, що мов незримими кігтями пронизувала, в пекучому відчутті. Лихоманила нерви і тьмарила свідомість. В розпалі мучення зневолювала кудись рухатися наосліп, без глузду і стриму; дражнила злісно, як пораненого вовка, найменшою дрібницею: ось, мертвою бур'яниною, об яку затнувся чобіт, і також бризками, що від неї сипнули на руку.

*

— Що там: є живі люди? — питає жінка.

— Круків більше.

— Їх можна впіймати? — цікавиться син, глядячи пильно, непорушними очима.

Батько став: його раптова думка вразила.

— Можна, а навіщо?

— Так...

— Можна; тільки їх не їдять — смердючі. Хіба спробувати?

Він молотком розбив кінський маслак, поклавши на дривітню. Обсмоктував кусники і обгризав. Діти ж відмовилися. Хоч не була доня хоровата, як покійний первісток, коли доходив, а все ж мала в розширених очах вираз, що лякав батька: ніби остання прикмета, дитячий погляд — поза довколишністю. Блажененька доня! терпить сумирно. Навіть пробує всміхнутись, але не може; такими і зостаються риси обличчя, як застигли в виразі болісної зосередженості.

Безгоміння в хаті.

Більше із звички, ніж необхідности, Дарія Олександрівна ходить коло печі і мисника. Конини мало: на тиждень-другий, найкупішими пайками. А далі? Обличчя не відзначає в собі жодного настрою, крім гіркої понурости, що вкорінилася в істоті, ніби нова вдача. З терпеливістю, дивною самій, господиня зносить голодні болі. Дивлячись на неї, Мирон Данилович буває вражений: така сила протилежності недугі і зморі, особливо виголодженню — в жінки, ніби слабшої; коли ж рухається так вільно! витриваліша, ніж він. Йому голова обпливає кружма, з нападами потемнення в очах; ноги, як колоди, в темнорудих гнійничках. Ось тепер: постукав молотком об маслак і задихався.

Обмивши руки, до вікна підходить; здається, душа вражена вся, мов обдертий чорноклен, і перенесена в круг без сталих байдужих речей, замість яких тепер інші, хоч подібні. Торкають гостро і чіпляються до нервів. З беззвучним гамором надходячи звідусіль, про-

нижують і наповнюють страшним неспокоєм — його! хто жив завжди в тиxості серця. Зробився ж, мов собака. Дрібнички ранять. Він часом ладен був розридатися з ображеності і набіглого болю. Що говорилося і діялося, враз побільшувало свій вигляд, з мукою обпадаючи його свідомість і збуджуючи нерви до заперечення, ніби в відчайному викрикові на кожну окрему вразу і на всі: щоб позбутися їх і відсторонити якийсь невідступний намір.

Також, для рятунку від них, душа вимарює собі на допомогу, з хвилюючою видивністю, багато вражень, в незвичайну повторність їх. Чуттєвими зривами, пекучими, як від приску, заповнює існування, сама зв'язуючи власну особистість в навісному полоні.

Що рівноважилося в переживаннях, — розбито на окремоті, як хворі півтіні, що стали мучити серед безвихідності. Чужою стала і немилою довколишність: ніби з глухими глибинами, що, крізь замкнутість, обвіяні в злий подих і небезпеку. Все відійшло від коренів, як і сама душа: ніби хитається, не маючи вже рідного приєднання в існуючому. Страшенно звузились уявимі простори видимості, мов завалля якесь, де треба знайти хоч кусник поживності і вгасити лютий зойк, — не з звуків зойк, а з почуттів! — той, що терзає, як розпечене і разом жахливо чорне вістря крючка, вгородженого в ество, але невидного. В'ївся і створив недугу. Нема спромоги проти неї і нічого нема, що могло б звільнити.

« — як мені втишити себе? » — відчаюється Мирон Данилович.

Він побачив дим над своїм двором, довіяний з горбовини, що над річкою, і чомусь розсердився, як на злу прояву: дуже розсердився і в думці вилаяв того, хто десь розводить багаття.

Вернувся в хату і від змори приліг; хотів забутися в дрімоті. Мучений беспорядністю, терпів, як на кутні перед мордуванням, закривши очі.

Здавалося: надходить погибель. Довго лежав, кволий, мов трави-на, зрештою дрімота перемогла. Враження ж від близького диму і дали непокоїть якусь ніби замістосвідомість, бережену в сні — без реальної самозвітності денного «я» в його світлі. І дразливий неспокій таки збудив.

Мирон Данилович, підвівшись, посьорбав юшки з сизуватими волоконцями конини, аж причорнілими, що розкипілись і плавали в мисці.

Хотів вийти: розвідати про дим, а несила! — чув, що недужий; знов ліг і потопився в сонну непам'ять.

*

Аж другого дня вирушив Катранник на обходи.

— Я хочу з вами, тату! — припав Андрій, — візьміть мене!

— Мокро надворі.

— Тату, я — з вами!..

Жаль стало: нудиться синок і нидіє. Взяв його.

Пішли до надрічного горбовиння з глинищами; ген там, на схилі, підводиться дим — їдкий і темний, від землянки. Кругом бур'яни, що видержали мороз і завюю, і ось тепер, під кінець зими, в розтепель, ні впадуть, ні похиляться; стирчать, як руді списи і стріли.

— Чого дим, тату, страшний? — питає син.

— Скрізь дим страшний тепер, скрізь.

Відповівши хлопцеві, Мирон Данилович відчув: справді, страх нападає через той дим, що відучора непокоїть.

— Ні, тату, цей дим — як смерть!...

— Що ти вигадав собі? Перестань!

На пустоші син помітив западину: так буває над недавно викопаною і швидко загорненою ямою.

— Тату, дивіться, кістку видно!

— Яку кістку?

— Ось, із землі: це людська...

— Звідки взятися?

Глянув батько і в грудях йому schoлоло. З землі вистромлювалась велика стегова кістка — напевно, чоловіча; біля неї простували менші: крізь землю, що осіла.

«Вбито когось і з'їдено, а кістку в яму...»

Найближча до поховання — та землянка, що, справді, жажливо димить. Став: дивиться на неї Мирон Данилович, і син теж очі туди втопив.

Нора в схилі подібна до печери, відгороджена від світу низькими дверима і стіною, в якій, замість вікна, дірка з косою шибкою. З бляшаної труби, що поверх шибки виведена, курить моторошний дим і тягнеться по схилу, як привид ядучого змія.

— Не підходь до такого місця, сину, ніколи, чуєш? — ніколи!

— Чому?

— Так: не підходь, і все! Жінка, що там живе — божевільна; вона здатна вбити, кого подужає.

— Чого — божевільна?

— Не знаю; може, зацькували...

— За що?

— Спитай їх! Кожного цькують. Хазяїн цієї пустоші, як вернувся з висилки, то побачив, що хату розвалено — там, при горбі була. Жінку і двох дітей вигнано, в сінях в родичів тулилася. А він посвідки приніс, що відбув Сибір: все відробив. Йому дозволено тут жити — на власній садибі. Вдруге ставити хату при горбі ні з чого, а тут сама гора приймала, в печері. Щось я давно його не бачу ніде. То, було, все тут копається або никає по згір'ю, — все, мабуть, згадує старе господарство. І діти коло нього ходили. Беретись треба; знов кажу тобі, щоб сюди ногою не ступив!

— Чому їх не видно?

— Страшно подумати, чому. А можливо, виїхали. Ходім звідси!

Пошуки даремні, але Мирон Данилович відчув, що стихає найгостріша з тривоги. Оглянувся навкруги і підвів очі: сиплеться світло сонця над пустою, як завжди.

Прошло кілька днів: жорстоких, в стані півснування; конина кінчалась, і підступав давній страх.

Всі в хаті, почавши про щось говорити, скоро зводили мову на різний харч і хліб.

Зродилась думка — вийти далі в степ, позаглядати в земні щілини, чи немає дрібного звіря на поживу. Знов синок просить:

— І я! в степ...

— Куди тобі? Он який кашель, — сказала мати, — сиди тихо, як Оленка!

Порожніми вулицями похилив Мирон Данилович до колгоспного: що там робиться? В полі протряхало; декотрі горбики на околиці обсохли — на один з них приник подорожній, відчувши неміч в грудях. Віддихав трохи і дивиться. Наскочив на нього найближчий наглядач:

— Ей, ти! Геть за колгоспну межу, там здихай. Бо хто прибиратиме?

Мирон Данилович відійшов далі; знов ліг і дивиться, як роблять здоровіші дядьки.

Вони бредуть у грузькому «салі», землі з холодною водою, і беруть жменями зерно з шаньок. Коли махнуть рукою, висіваючи його, то самі хитаються і мало не падають: знесилені від голоду. Крайні два, недалеко від Катранника, поговорили між собою стиха і почали набирати зерна в рот — жувати його, щоб хоч трохи підкріпитись. Наглядач, побачивши, як вони жувають, зчинив крик:

— Крадіжники! Хто візьме зерна в рот, зразу одправляю в суд — дадуть десять років тайги за злочинство проти соціалістичної власності. Там сніг і привалить.

Ходячи між дядьками, дозорець весь час пильнує їхніх ротів, щоб ніхто зернини туди не вкинув. На одного сіяча як загримає:

— Чого руку до рота тягнеш?

Коли він відійшов далі, то крайні дядьки, вусаті, як більшість на полі, знов пошепотіли між собою і почали дуже широко розмахувати руками, сіючи: нехай і в рот за добрим заходом залетить. Один зовсім тихо порадив сусідові:

— Щелепи дужче розводьте, щоб вуса зернину не задержували!

За ними інші стали сіяти з більшим розмахом і жувати, коли де-що від жмені всакувало в рот.

«е - е, вони теж хліба не бачать!.. недовго ж сирим зерном жити: засіють — і кінець, як нам».

Катранник підвівся, пересилиючи ваготу втоми, що заливала свідомість. Віддалився від колгоспної межі. Але скоро ліг: недобре йому.

Трактор, гудівши, проїжджав близько — на оранку, і знов диво: однією рукою водій стернує, а другою швидко подає собі в рот соняш-

никове насіння, луза його, і випльовує лушпиння набік. Стишує хід; оглядається на дозорця, після чого попереджує Катранника, приглушуючи голос.

— Другий раз заїжджатиму, сипну насіння: нам на снідання видано, — а ви зберіть, аби уповноважений не вгледів, бо і в мене відніме.

Сипнув тракторист, як обіцяв; тоді Мирон Данилович, зібравши, полужав трохи і підкріпивсь. Решту зібраного, як скарбець, тримав собі в кишені.

Крик почув і думав, то — на нього. Але оглянувшись, побачив: дозорець поволік довгокостого і пригнобленого дядька в пожмаканому картузі, який віддувався по окраю. Покликав наглядач свого «напарника», показуючи йому вгору, на дядьків картуз, сіпався і аж заходився: так ганив!

Примусили дядька нахилити голову і зняти картуз, що в ньому була пригоршня зерна.

Ведений до правління, дядько знесилено переставляв розпухлі ноги, обмотані рамтям.

«...от, і гляди!» — здивувався Катранник на дядька: «то ж партийний, Гудина; тепер замкнуть».

Не було зловтіхи ніякої, тільки чудно, бо сільські привладники йдуть під колесо, що самі розкрутили.

Степ теплішав. Вогкий вітер нісся океанськими хвилями, за якими, крізь синювату намітку далечини, мріли неорані простори. Там повно ховрашиних норок; там — здобич, краща від мерзлої конини.

*

Сніг зійшов, тільки де-не-де, в ярку чи в тіні від горба, zostалися білі латки.

Люди розсіяні по степу: шукають їстівного, ради якого Мирон Данилович і Андрій також, маючи при собі торбинки і ціпочки, годин зо дві тиняються, але без успіху. Ось натрапляють на мишачі сховки, вигрібають колоски звідти, здебільшого пообгризувані; на декотрих збереглося зерно, їх — в торбинку.

Батько і син, відібравши в мишей запаси, далі мандрують. Степ світлий і тихий, як пустеля.

Дивляться, труп лежить: бабуся мертва; коло неї кошик із колоссям. Шукачі постояли мовчки, знявши шапки, і хотіли відходити. Але батько роздумав:

— Другі прийдуть і все одно заберуть колоски. Бабуся не встане, для неї горе кінчилось. А для живих, що дома ждуть, жменька зерна, це — рятунок. Як же покинути?

Знов питає:

— Чи згадаєш, Андрійку, хто ця жінка?

— Не знаю, тату!

— Я — теж. Можна було б понести кошик до її хати. А раз невідома...

Він примовк і через хвилину винувато сказав:

— Треба забрати! Не ми візьмем, так другим достанеться.

Висипав колосся в свою торбинку, а кошик поклав на землю.

Батько і син відходять. Де стрічають зілля, годяще до страви, рвуть підряд. З торішньої грядки десяток картоплин і цукрових бурячків, що від морозу і вогкості потемніли, теж спроваджено в торбинки.

За огородами степ ще світліший і пустельніший.

Враз шукачі спинилися: норки! скрізь ховрашині норки; але як добути з-під землі дрібного звіря?

— Мороки багато, — сказав Мирон Данилович, — треба строїти пастку.

Він зморений: поволі передвигає ноги, з яких вода сочиться в намотані ганчірки. Задишка мучить. На околиці села батько і син, відпочиваючи, стежать перелітання горобців між деревами і стріхою темної хати.

— Тату, горобців можна їсти?

— Чому — ні? Харчуються зерном, як коні і як ховрахи, — нема в них поганого.

— Чим їх ловлять?

— Сіткою і решетом, або сільцем: з кінського волосу сплітають.

— Я хочу ловити.

— Спробуем, тільки в нашому дворі їх рідко бачу.

— Ця хата покинута і повно їх. Сюди навпростець від нас.

— Ану, гляньмо!

Обійшли садибу; справді, горобці збиралися в ній, безгосподарній, цілими зграйками. Через пустельні дворища і сади, в сухих бур'янах, проліг напрям до хати Катранників.

Дома, ледве шукачі переступили поріг, піднялися назустріч дві істоти з світучими зіницями — нетерплячі, аж болящі: чи принесено чогонебудь їсти?

Коли сонце, все пурпурове, низилося за хмарні смуги при обрії, батько і син вийшли до покинутого дворища. Горобці притихли на сон по своїх притулках: глибоко в покрівлі, обдертій і подекуди проваленій. Сутінок, потроху зеленіючи, розливався всюди.

— Будем драти! — стиха промовив батько і приставив драбину до покрівлі. Взявши підрепціток, помалу вибирається нагору. Слідом — син; тримаючи наготовлену торбу з зашморгом, додумується: чому горобці, коли їх зимою треба було, зникли кудись, а тепер, як більшість людей на селі вмерла, — вони знов з'явилися на безлюдній садибі?

Батько, нагледівши гніздо, накрив його, — вмить пташки сполошилися, почали пурхати, верещати, битись під напоною. А рука мисливця простромлюється при соломі до підрешітка, ловить їх і одного по одному опускає в торбу, відкривану так, щоб тільки вкинути здобич і зразу затягти отвір. Борсаються вцімані: їх п'ятеро.

Перенесли драбину на другий бік хати і там зловили чотирьох; решта, налякана, випурхнула на всі сторони. Батько шкодує:

— Їх тепер і пшоном не вернеш.

Настав час, коли вечірній сутінок швидко западає в нічний, і край огненного місяця виткнувся над чорносизими пустками.

В хаті каганчик тріпотів пелюстинкою смутного світла: слабого, як метелик, що доживає останні хвилини. При ньому підвелися з полу мати і доня, ждучи новини — про влови.

— Зваримо панський суп: з горобцями, — сказав господар.

Оленка підійшла до торби, що в ній кидалися пташки:

— Жаль...

— Що ж робити? Жаль — не жаль, а їсти треба, — сказала мати.

Вона патрала горобців, відрізавши голівки: тоді від одного погляду на кров Оленка примліла, заплющила очі і відійшла до свого місця на полу; здавалося, півпритомна.

Брат спробував розважити, кажучи потихеньку:

— Їсти можна, бо вони зерном живуть, їх м'ясо без погані.

Але мовчить сестричка, як камінна.

Того вечора в хаті парувала юшка з пташатиною.

Мати, за звичкою, приохочує їдців:

— Смачні горобці! Хто б міг подумати?

— Смачні, та дрібні дуже, — пожалівся батько.

Оленка, хоч як жахалась різанини, зовсім забула про неї, взявши ложку, і спивала кип'яч пожадливо, а кісточки обсмоктувала і переламувала, щоб вибрати з середини.

— Я ж казав, що непогані! — нагадує Андрій; але вона відмовчується.

Повечерявши, старші докладно обговорювали: як спожити зерно з колосків, картоплю і буряки; а діти слухали, мов прив'язані.

— Зерно ми розіб'ємо в ступі, де ти її дів? — спитала мати.

— На горищі; вранці внесу. Я думав, наскочать сільрадовці — жили тягтимуть знов: давай хліб! ось у тебе ступа біля печі, значить є й зерно.

— Вже не прийдуть — пізно; та й самі хиляться.

— Хиляться тутешні, а прислані їдять на повну губу, о! то такі московці, що мертвого з домовини вивернуть і з рота видеруть зернину: на заготівлю. Їм і наша потріскана ступа очі мозолить.

— Страшні вони! — зідхнула жінка.

— Таких підібрано, під одну шерсть.

— Що ж? Хай жиріють; їм колись і наш голод огнем на печінки стане.

— Якби скоштувати чистого хліба; хоч кусник на зуби...

— З'їмо за раз, а далі як? Зерна ж мало, тільки в рот покласти. А з домішкою ростиння на тиждень вистачить. Спечу маторженики, — вирішила дружина.

*

Ще не світ і не зоря, прокинулись! безсонні, бо голод будить.

Господиня пішла з рукавцем погородах — назбирати бросток з дерев, де почало бубнявіти та братися зеленкавістю. Пальці чорніли і ставали клейкі. Довелося брати бростки разом з галузками, вламуючи їх. Нарвала трохи лопуцьків, що недавно витягнулися з землі. Вернувшись, зразу взяла залишок лузги, схований під постілля, і надібрала половину: для печива. Пожаліла, що нема висівок. Обчистила від гнилля бурачки і картоплю; з зельністю додала їх до лузги.

Господар, поставивши ступу в сінях, крушив зерно, що — з мишачих сховків і бабусиною кошика. Коли впорався, пішов на розшуки. Хоч одвортна пуста з покійницькою ямою, а мусів туди брести по старій мишій. Обчухрував його колосків'я, стемніле і прив'яле за зиму, але з поживною снагою. Боязко оглядався на землянку: звідти вже не йшов дим і не чути було нічого; німо, як біля могили. Швидко назбирав мишію в шаньку, мов для коней. Прихопив також трохи бадилля, що вирізалось з чорної глибини на світло денне.

В сінях перетовк мишій.

Що було їстівне, все господиня змішала докупи і виліпила маторженики, на вигляд — ніби плесковаті котлетини, але темніші. Пеклися вони довго; стали аж зеленкуваті якісь, коли, зрештою, їх виїнято з печі.

Кожному господиня спершу наділила по половині. Смак був тяжкий і прикрий. Розжовані кусники всилу втягалися в стравохід. Але всі їдці розминали їх довго на зубах, протягаючи їдження і запиваючи юшкою. Все одно: недобре на душі; нудить. Тільки виголоджені шлунки приймали корм, який колов то в одному місці, то в другому і їдкою вагою тиснув під грудьми.

Піч скоро вихолонула в вогкій хаті.

Мирон Данилович попрямував через околицю навпростець, бо ніде — ні тинів, ні огорож. Проти села, в степу, хмари стояли стіною, над могилами і над яругами, звідки гайвороння піднімалося, як дим від пожежі, і різко викрякало.

В одному дворіщі, де збереглися тільки найбільші дерева, та й то з покаліченими гілками, стовбичіла величезна акація. При ній прилягодився підліток, обтріпаний і висохлий: коло самого коріння, в старому бур'яні. Держав нижній кінець шворки, прив'язаної вгорі до затулки на шпаківниці.

Жвавий птах перескакував навкруг — по надрубаних гілках; передчуття і ляклива обережність віднаджували від входу в хатку.

І затулка, вистругана з сосни, і шворка, що коливалася вільною струною при дереві, були надто незвичайними: страхали птаха. Але

будинок йому потрібен — тому відбувалося пурхання поблизу. Одночасно ж птах з його м'яццем був до краю потрібен зголоднілому підліткові і той терпеливо ждав на помилку і необережність жертви.

Вони довго витерплювали взаємне перехитрювання. Зрештою, не витримав Мирон Данилович: пішов додому лагодити ловецький пристрій.

Андрійко здогадується, що тут — зброя на пірнатих.

— Пастка буде?

— Ніби; затулка до шпаківниці.

— Біля школи — багато.

— Де, на старих кленах?

— Там! І я — з вами.

Дарія Олександрівна їх попереджує:

— Обережно вибирайтеся на дерево, бо недовго і впасти.

Птахолови потягли причандалля до шкільної садиби. Новий паркан, що відгороджував від вулиці та з обох боків, розібрано; тільки ямки від стовбів чорніють. А скривлений цегляний мур давнього часу, з затилля, зостався: весь на валу, біля канави, напівзасипаної і закритої мертвими бур'янами. Вподовж нього стояли обламані липи і клени, — видавалися розкиданими, хоч посаджені були в алею. Старіші велетні так струхлявіли, що раз буря на світанку повергла: від того зосталося щерблення в мурі; декотрі ж були спилані попереду, ніж самі впадуть. Навіть пеньки викорчувано; і ями рудіють глиною, збираючи дощову воду.

Шпаківниці здебільшого — на кленах. Але не біля кожної літають птахи. Відзначивши одну, вже вибрану крилатими мешканцями, батько і син починають наступ. Спочатку сперечаються за право лізти на дерево.

— Ти слабенький, — сказав батько, — а там треба міцно цвях забити, і молоток важкий.

— Я зумію! — настоює син.

— Е, ні: ти стій тут і придержуй драбину, щоб не посковзнулась, поки я лізтиму до гілок.

Шпаки повтікали, вгледівши непрошеного гостя.

Він, як справився, зліз додолу і відніс драбину за липу. Шворку потягнув крізь проламіну в мурі, за яким принишк, покликавши туди сина. Довго ждали; страшенно довго.

А птахи виказували байдужість до ознак облоги, передусім — до нової частини їхнього домику, оздобленої шворкою, що напиналася до землі. Байдужість була удавана і кінчалася на певній межі вчинків. Вільно кружили птахи і пурхали навкруг; навіть пострибували на покрівлі. Але в середину не думали вертатися, ніби зроду там не жили і мешкати не хотять, хоч якась сила весь час тримала їх поблизу входу в дощану хатку. Мирон Данилович тримав шворку натягнутою: щоб, смикнувши її, в одну мить закрити дверці. Птахи перегулювалися на гілках біля помешкання, обернутого в погибель.

Тим часом хлопець розглядав дерева: всі ніби незримо дихають, звернуті до тепла, і купаються в світлі. Зовсім повесніло, хоч якоюсь невідступною тінню стоїть похмурість від зими.

Перші птахи, що недавно прилетіли, обережні!

Однак, найсміливіший, спокусившись і перемігши вагання, скочив до хатки і зник всередині.

Мирон Данилович враз смикнув шворку: «єсть! єсть!» — повторював, радіючи. Взяв торбинку і поліз брати зловленого. Коли птах повинен був перескочити з будиночка в торбу, тоді вдарив відчайоно під її край і, вискочивши, щез — тільки повітря фуркнуло.

— Отакої! — з досадою промовив Мирон Данилович, кинувши торбу на землю.

Невесело верталися батько і син: здобичі жодної, тільки день згаяли.

— Шпаки проворніші, ніж ми, — пояснив батько невдачу; — от, зробимо пастку: один ховрах зловиться, на тиждень їсти.

— Водю виллем, — пропонує син.

— Можна водою.

— Тоді нащо пастка?

— Пригодиться. Бо води багато треба. Спробуємо і водою і пасткою. Господиня і донька зустрічали сумні, як і самі птахолови.

*

На черзі — пастка. Мирон Данилович пиляв дошку, а син тримав з краю; слабі робітники часто приставали. Над вечір збудувалася подобизна приладдя з фізики, для вивчення в трудовій школі.

На одному кінці дошки прорізано невеличкий круг. Біля другого кінця сполучено, з допомогою хитрого «заскоку», дві планки: одна зверху — щільно при дошці, і одна знизу при ній. Верхня планка своїм ширшим кінцем прикриває, як затулка, прорізаний круг; а її вужчий кінець, ходячи на вісі, пристроюється до «заскоку». Коли ширший кінець планки піднімається над прорізом, куди повинен устроїти голову ховрах, — тоді її вужчий кінець діючи через куткуватий крючок пристрою на «засік», звільняє з пружинного зводу нижню планку: під дошкою. Та планка, схожа на реєчку, ніби ударник гвинтівки, швидко б'є в напрямі до прорізу. Низ дошки гладенько виструганий і там планка легко сунеться крізь дужки, зроблені з дроту. Кінець її, який б'є до прорізу, має в собі нагострений цвях: протинати горло ховрахові. До дошки прибито пакольці, призначені міцно тримати знаряддя при землі.

Як докінчили його, Мирон Данилович поставив на стіл, для огляду і перевірки, чи справний механізм? Дав синові щітку: нею, зробленою з рогожки, мати колись хату білила; щітка зсохлася, намочена в розведеній крейді.

— Бери щітку, — звелів батько, — і знизу веди її край через проріз: так, якби це сунувся ховрах.

Син робить, що звелено. Поволі підводить щітку знизу і зрушує з місця ширший кінець верхньої планки; вона ж, піднявшись над про-

різом, звільнила, — через «заскік», — реєчку під дошкою, з пружинного зводу. Тоді різко дзенькнула пружина, а реєчка, озброєна гостряком, метнулася — врізала його в кругласту щітку, ніби ховрахові в горло.

— Ой, страшна ця річ! — сказала господиня.

Майстер знімає:

— Чим страшна? Здавна ж такі роблено...

— Тим страшна, що нагадує, як мучать людей: в таких пастках.

— Е - е! влада ловить людей, а ми хижаків, що зерно крадуть.

— Хоч і так, однаково — страшна вигадка. Мені подумалося, — ні, скажете, що я безумиця.

— Чому?

— Подумалося: не ми хижого, а він всіх піймав і душить.

— Так і є: ми спіймані.

— Бо гемони згуртовано пристали до татарця — душити нас. І сонця не видно.

— Нехай. Те саме на них повториться і вкаже, хто зробив. Бог дужчий — всім на небесних терезах змірить, що заслужили.

— Вже нас не буде.

— Другі побачать.

Дарія Олександрівна тільки гірко зідхнула, скоса поглядаючи на побудівку, що нагадувала їй владу «татарця», — та подібно б'є всякими гостряками в горло людности, заведена чортякою.

*

Через негоду, що почалася вночі, і через недугу, від якої голова заморочувалася, Катраники вийшли в степ аж на третій день.

Ранок погожий. Батько ніс приладдя в мішку і тягнув лопату; синові доручив відро і дротяний крючок. Таких мисливців, як вони вдвох, чимало вибралося: скрізь сірі постаті. Довго сновигали батько і син, поки натрапили на нору з певними прикметами ховрашиного побуту, недалеко від видолинка з калюжею. Воду носили вдвох, держачися за дужку від відра — так, що більша вага лягала на сторону старшого. Швидко зникає вода в норі! — стінки і темніють і протряхають.

Відходячи, мисливці встромлювали лопату навкоси: замикали звіря. Збилися, числячи вліті відра.

— Мабуть, ховраха немає дома, — сумнівається хлопець.

— Де б він дівся? Тільки тут.

— По старі колоски побіг...

— Ні, побоїться: сьогодні скрізь ганяють.

— Або — зловив хтось.

— Були б сліди, а то ж рівно.

— Чому сидить?

— Нора велика: треба залити.

Носять і носять. Здається, не буде кінця. Виморені вкрай. І якраз тоді, коли перестали пильнувати нору, звідти вискочив ховрак

і помчав мимо. Мирон Данилович ударив його крючком, але не вбив. Біжить за ховрахом, а той кидається то в один бік, то в другий, і видно, що притоплено його і прибито: нема доброї прудкості.

Недалеко від ярка починалися куці — мала ділянка, але досить їх, щоб ховрахові сховатися; він там і присів. Шукають мисливці довго, нема його: так хитро сховався. Раптом вискочив, ніби з-під землі; кружить по западині, потім відбігає до своєї нори, також кидаючися на сторони.

Мирон Данилович, доганяючи, бив навпопад, з розмаху, і стежив, аби тільки звірик від власної нори не відбіг сусідської і не вернувся в куці. Випадково — так поцілено, що писнув ховрах і забився у свідомі; вдарений підбором з усієї сили, сіпнувся декілька разів і скорчено припав до землі; знов, востаннє, підвів голову і ще раз, невиразимо ненависницьки, зирнув і околів. Моторошно стало від погляду дикої, але свідомої в своїй смерті, істотки.

— Неси мішок! — звелів батько хлопцеві, зовсім задихаючись.

*

Обидва, як прийшли додому, зразу лягли. Батько важко дихав; болі — в цілому тілі, аж застогнати хотілось. Дрімав, поки жінка зварить вечерю з ховраха. Прокинувся, бо син клав йому лист на руки: щойно принесено і кинуте в двір, просто на землю, ніби то лист не до людей, а до худоби, якої вже не видно.

Писав косар, Калинчак — він і обіцявся сповістити, як тільки натрапить на заробіток.

— Читай голосно! — просить жінка: — що там пишуть...

Він до сина:

— На, читай: я слухатиму.

Андрій розбирає карлючки, ведені криво і розхитані рядами:

«... Пристав я на Північному Кавказі. Можна витерпіти трохи; е підробіток і дещо з їжі. Приїдьте — зачепитесь в совхозі».

— Це добре: е куди тікати! — сказав Мирон Данилович, — поїдем на Кавказ...

Діти теж похвавішали:

— На Кавказ їдемо, на Кавказ! Коли, тату?

— Не спішть! Не скоро.

Сказав, а сам втішений:

«ось, е куди вискочити з тенет, серце зболіло від такого помилання».

Жінка зрікається:

— Уже я з дітьми мандрувала. А тепер знов ночувати, як собакам, під тинню. Так пропасти і дома можна. Нікуди з малими не поїду!

Він довго збирав останні міркування, та не вирішилося нічого.

Ховрашина в ющі пахла смачно, коли ж покоштував, чудна якась;... «це я всилую собі!» — думав Мирон Данилович.

Голод навів такий присмак, що скоро кісточки лягли біля миски в кожного їдця: обгризені і обсмоктані.

— Гарне м'ясо, — не думала! правда, гарне? — питає мати.

Малі цокотять ложками об миски і, стверджуючи, хитають головами, замісто відповіді.

Батько, по обіді, взяв мішок і знов подався в поле. Людські тіні снували всюди — поодаль одна від одної. Він відбився зовсім далеко і, поникавши марно, стороною вертає: тоді бачить розкопаний кагатик. Торік там були білі буряки; гарніші забрано, — осталася гнилувата дрібнеча, з якої дещо годиться на борщ. Мабуль, хтось брав і, занедужавши вмер. Рештки пропадають. Поки перечищав їх, оберталосся на думці, з невідчипною тривогою, ніби від хуртовини: хтось брав тут і вмер, брав і вмер...

Мирон Данилович відходить до села. Земля, як жива, прокидається і ніби заглядає в душу людини: чого ходиш без плуга? Вдягнена світлою вогкістю, дихає м'яко і з ясным смутком, навіть з незвичайною зворушливістю, обіцяючи врожай, — після злигоднів викинецься добрий колосок.

Хмарки переходили легко і так низько, як в хаті; віддавали перловою рожевістю і синню, забарвлюючи повітря відсвітами.

Селянин ступав помалу — беріг дихання; боявся, щоб серце не почало перебивати: тоді впадеш немічний. Перетерплював одну тривогу, відчуваючи її з великими смутками, без надії подужати до кінця. Не міг вирватися з болючого круга, повного тіней, що стовпилися і, мов птиці, віщують майбутнє.

Він вертав завулками, де все чорніє, як після пожежного побоїща: все обідране і розорене до пня. В одній хаті дах провалився і не було ні дверей, ні вікон. Мирон Данилович заглядає в середину через вікнину без луток: мертві лежать не прибрані, — ціла сім'я. Батько біля лави, близько покуття; мати при стіні, а діти, скорчені, недалеко від печі. Сама ж стіна, при якій сконала жінка, була вся, на віддалі простягнутої руки, обколупана, а пальці забруджені: в глину, яку ця душа видряпувала і їла перед смертю.

Мирон Данилович, глядівши, заціпенів на місці, ніби грозовицею прошитий, а вмить відвернувся, бо почув як десь поблизу загуркотіло — спроквола, з глухими перестуками колес. Тоді відступив від хатнього кладовища. Став за причітком поруйнованого сарая; бачить: наближається віз і коло нього — два дядьки, обидва ледве сунуть, такі слабі: поволі наближається віз, запряжений ребристою конячиною. Ось, пристає до хати, звідки щойно відійшов свідок.

Дядьки беруть довгі жердки з крючками, ніби гакописи, вживані пожежниками в роботі серед огню, і входять по мертвих. Через поріг тягнуть труп чоловіка до воза; потім, переми́нвши жердки на вила, простромлюють: один вганяє гостряки крізь ноги, а другий — крізь шию... З натугою піднімають труп, хоч то сам кістяк в шкірі і лахмітті, і кладуть на віз. Відпочинувши, знов зайшли в хату,

виволочили відтіля, мов великий потлілий сніп, труп жіночий, з пальцями в глині, і так само на віз поклали, після чого побрели по мертвах малят.

Миронові Даниловичу видалося, що жіноча рука шарпнула повітря, — і він ніби крижаним вихром обкинутий, мерщій пішов геть, не оглядаючись. Думав дорогою:

«ніж отак пропасти під бісівськими гаками, спробую на Кавказі, — що зароблю, додому вишлю: прикупити харчів; бо кінець на возі! кинуть через полудрабок, коли людина тіпається». Докладно обміркував: поки йому доїхати до служби, в хаті вистачить маторжеників, ховрашатини, буряків і лузги. Андрійко знає, як ловити звірка і птахів. З мамою діти ходитимуть по зілля, що скоро вирветься наверх.

Віддавши жінці знахідку, пішов по ломаччя на паливо: в сусідньому дворі, порожньому і тихому, як цвинтар, витягнув із хлівця; потяг до свого порога — там порубав і поколов на цурки. В хаті мовчання. Діти сидять коло печі, скорчившись, як ті, що їх Мирон Данилович бачив щойно в руїні.

— Трохи продержимося, — сказала жінка, — а далі як буде?..

— Я надумав: таки поїду! Не стане гроша на квиток, один і так проскочу. Вночі багато «зайцем» тулиться між вагонами.

— І я можу так, — озвався син.

— Гаразд, але сиди дома! Ще тобі рано.

— Краще б не їхав, — відраджує дружина, — тепер же дороги небезпечні: скрізь ловлять і кидають, коли не в степ, то в глибокий яр.

— Бовків боятись...

— Від тих відчепишся, а від цих ні, вони — як чорти.

— Таки поїду, сьогодні ж поїду. Чого ждатиму? Спробувати треба, ніж отак пропадати. Тут ніякого заробітку. А чоловік листа прислав і кличе: є робота. Він має хоч хлібину чорну, — і я добуду і привезу.

Сама згадка про хліб, нехай буде найчорніший, збудила болюче бажання — хоч скориночку взяти...

Глянула жінка, як діти слухають, сидячи коло печі, аж оченята їм заіскрилися, і промовила тоді:

— Спробуй, тільки знай, як не вернешся, ми без тебе пропали!

— Не журись: харчів добуду і зразу ж додому. Як міг би жити без вас?

Він дуже стривожився серцем, коли в дорогу виходив. Родина провожала до воріт, — далі йти він заборонив. Дружина мовчки плакала, прощаючи, а доня вчепилася рученятами, тонкими, як дві гілочки, в його рукав і не відставала, тільки сумно оченята світять: ніби хоче сказати, що це понад сили її дрібної душі — розлучитися з татом. Він, жахаючись, подумав: «уже поза світом дивляться очі моєї дитини!» Хлопець, хоч тримався мужніше, ніж сестра, все ж, не міг

від тата відступити — так і поривався до нього, мов незримо прив'язаний.

Мирон Данилович сказав собі в думці, терплячи відхід від рідних: «дуже сумне мое прощання! — чи не знак?»

Всилу розлучився з сім'єю. Від перехрестя бачив, як вони коло воріт, любім і таким беззахисним гуртком стоячи, піднімають руки і все прощають його.

А він, звернувши на другу вулицю, безлюдну, раптом відчув не-світський жаль на серці, мов напад негоди вночі — чорної, сліпої, повної дощу та блискавок: враз, без просвіту! — і його тоді ніби судома пройняла. На обличчі, вже давно незнані, покотилися сльози і закрили зір. Отямившись, питає себе: «що це? скільки років не плакав, а тепер — як мала дитина». Відходив, схожий на приреченого; мимо розгороджених садиб, мимо хат обдертих, мов кістяки найдавніших тварин, хат — під хмарами, що проносилися низько, ніби торкаючи їх. Віяло вогкiстю.

Часом граки промайнуть і, косо обкинувши луковину в повітрі, зникнуть за бліднорудими горбами в степу і млисто-сизими перелісками.

Німо серед руїн. В одному дворі — величезне попелище, а біля нього — неглибока яма, де лежать мертві: старий чоловік і хлопчик, трішки попелом притрушені. Як глянув перехожий, на душу тінь зайшла; неловимим страхом скувала на мить: важка і холодна.

Він далі похилив пустельною вулицею, рідко, в зморі душевній, поглядаючи на хати. Порівнявся з кладовищем і видно: при кутку чоловік, зовсім знесилений, копає яму — вже кінчає роботу... вже, встромивши лопату, відходить кудись кволими кроками. А з'явилися два сусіди, однаково, як і він, знеможені: тягли мертвого просто за плечі і, побачивши свіжу яму, поклали його туди. Постояли трохи і пішли — прямцем поміж руїни.

Мирон Данилович дожидає: що далі...

Той, хто викопав яму, притягнув, на двох ломаках з перекладиною, свого покійника. Поклав його біля ями і стоїть: дивиться на підкинутий труп, розмислюючи, що робити? Здавалось, викине чужого мертвяка, а помістить свого, бо для нього яму викопав. Але все пішло інакше — чоловік зоставив чужого в спокої і зачав копати яму наново, далі свого. Скоро ж зовсім пристав! — не міг рити землю. Подумав з хвилину, а потім поліз в готову яму: судячи з його рухів, старався відсунути підкинутого покійника набік. Після того він поклав туди ж, поруч, і свого покійника. Виліз і був задоволений: там помиряться, свій і чужий! Взявся засипати обох.

Катранник, постоявши коло кладовища і відпочинувши, подався на шлях, біля якого здалеку все щось темніло, ніби дрібні горбки. Коли підійшов близько, побачив, що то — люди, зовсім опухлі, лежали на висохлих бур'янах і просто на землі.

Дивившись, селянин відчув: йому тьмариться в очах і неміч хилить до трави; «коли б і самому тут не впасти!» — замовляє себе. Зусиллям відводить очі від лежачих і простує далі: навпростець, мимо дрібного хуторця.

Здавалося, безконечно йшов, і все згадував про хатки, що тут були — світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими градками чорнобривців і соняшниками коло вікон.

Поглянув, розбито хуторець, як старий горщик! — сіробрунатна руїна в висохлих бур'янах, на темному схилі. Покійників мало. Не видно слідів людських, крім кількох найсвіжіших, з колією разом. Селянин здогадався: «знов, ті самі возії...»

Примитивши підводу, що від'їжджала в степ, він попростував назирці за нею, поки спинилася недалеко від дороги, біля старого колодязя. Дядьки вхопили з підводи труп — як дровиняку, вкинули в колодязь і взяли до наступних мертвяків; спорожнили віз.

Селянин обминув їх подалі, бо раптом упав, вони вкинуть на дно, а тоді — смерть болюча, в каліцтві: «тут колодязь глибокий — страшно глянути!»

Після цього випадку, трохи повагавшись, звернув до сусіднього села, де жив колись. Недалеко туди, і хто зна, чи не трапиться що їстівне; дітям би відніс, перед довгою розлукою. Трудно йшов. Ось і село, — не впізнав його Катранник!

Колось рясні верби зеленіли на північному березі ставка, розступившись тільки там, де хлопці приганяли скот напувати: там воли, корови, телята, коні вбродили в воду, по піску. Росли верби і вповодж греблі, і на городах, що тяглись до самої води: напроти недалекого другого берега, де, також по схилу, тільки лагіднішому, шуміли лани пшениці, ніби вклонялися до відблиску сонця в ставковому дзеркалі. Сади, мов зелені хмари, облягали його вінками, все розширюючися на горбах і невисоких кручах. З-між дерев виглядали хатки, як білі горлиці, що зложили крильця, такі чисті хатки і гарні: раділи до блакиті вікнами, ніби очима.

А тепер — ні деревця ніде, ні тину! самі бур'яни. Хати розвалені: темніють рештками коминів і стін.

Демонський смерч пройшов і вмить змінив оселю; з живої зробив мертву. Через те чорний прапор — матерчаний чотирикутник, як пекельний знак, — сповіщає високо на жердці, що вся оселя стала домовиною. Гірко дивитись на пустелю, і Катранник відразу повернувся — в степ. Виходячи, глянув на вулицю, вкриту торішніми бур'янами: побачив чоловіка, не дуже старого, але виглядом древнішого від кожного діда; шия тонка-тонка, мов сама висохла окістка зосталась, обтягнута посірілою шкірою.

Чоловік ішов повагом; голова широко похитувалася, ніби на стеблині, — велика і кутаста. Волосся наполовину випало. Комір, надмірно широкий для шиї, обсунувся набік, звис петлею на грудних кістках: як і вся сорочка, давно непрана, притемнів до кольору зем-

лі. На ціпочок обпирався селянин і, відхилиючи височезні бур'яни, ступав забарно, ніби перевіряв, чи міцні суглоби в ногах. Зник, мов привид, що вертає до труни.

Катранник обережно рушив слідом і роздивляється, — де старий? Скрізь бур'яни і розвалені житла. З одних сіней через поріг виставилися самі стопи: землісто-сірою мертвизною до хмарного дня, як викладені з могили. Так вразили, що подорожній покинув шукати діда і звернув до знайомої хати. Причаївся, коли зачув стукіт підвода: «скрізь вона!» подумав з досадою. Бригада гробокопів складалася з п'ятьох, — чотири йшли при кутках гарби, а п'ятий вів коні; «до цих попади на віз, не вирвешся!»

Відстукотіла підвода; тоді Катранник попрямував до знайомої садиби, — дивився і не міг збагнути: нема якого мешкання, до якого звик! Хата, оббита дощами і потрискана, стала падати. Оголений підсішок виглядав так, ніби зуби нечистої сили вгризли ріг, зірвали м'ясо, zostавивши дерев'яний маслак. Дах запався. Сірла кроква, як частина перекинутої шибениці. Подібно до цієї хати, нежива тварина в полі лежить, обдзьобана хижими птицями, що лишили на ребрах шмаття шерсти. Двері вивалені з одвірками. Хмурно і сиво в руїні.

Тут жили дальні родичі: вмерли вони, чи світ за-очі втекли?

Дивився на ділянку, знану в дитинства, на хату, в якій жив, обернену в розбиток глини, як і всі інші житла навкруг. Зосталися рештки: безслівно промовляти про смерть — кожному, хто сюди приходить.

Засмучений безмірно, відходив Катранник від пустки. Мандрував навмання, аби в степ вибратись, а там вхопити напрямом до станції. Коли, зрештою, прибув туди, його не впустила бригада комсомольців, що настирно і різко кричучи, всіх завертала геть. Марно було б просити. Похилив голову Катранник і попростував пішки в район.

На шлях, що слався безконечно, налягали хмари. Посіяв дощик, потім линув так, що враз калюжі стали, але скоро і вщух. На нього не дуже селяни зважали, — тільки гнулися, мов колоски.

Хто, вкрай виснажений, падав при дорозі, там помирав; і кожен був близький до того самого: вже здерев'янів почуттями і тільки прислухався, чи скоро самому кінець.

Катранник ступав, зібравши вичерпки сил в одно прагнення, і всі думки — в один вузлик, мов залізний: неодмінно дійти.

В районі, куди добувся з іншими, жовтіли установи в кам'яницях. Брама величезного подвір'я тримала напис: «Союзхліб», і дивувала хлібороба страшенно; «чому союзний? виходить, то хліб со-

юзу з північчю, звідки накази йдуть, — який союз, коли забрано хліб, а ти вмирай?»

Погляд зосередився на пірамідах збіжжя: крізь дірявий брезент багато зерна видно, промоклого в дощі і підіпрілого.

Сам колір зерна непереможено надив. Ось він — спасенний хліб. Перед очима. Чиста пшениця. Всього мішечок би набрати — сім'я врятується! Однаково ж зерно згниє на мокрому місці. З того, що просяпається в грязь, можна тисячі торб наповнити і спасти душі. Ні, і хліб, і люди гинуть. Хто наказав?

Сильна варта обступила пропадаючі піраміди, вся з гвинтівками; по-чужому говорять.

Селяни ж, ніби приворожені, дивляться на зерно: худі, як тички, і обшарпані гірш, ніж колись жебраки. Здебільшого сидять або прилягли — скоро їм кінець. Крім лютої голодності, терплять муку від споглядання близького хліба; здається, простягнув руку, ступивши наперед, і — врятований! Досить сирого зерна поїсти, щоб скріпитись: твого зерна, з двору забраного.

Спокуса пожирає кволі душі, як незримий огонь, довівши до півбожевільного самозасліплення. Прилютувала близькістю пшениці і зв'язала руки, ноги, думки, очі, і позбавила твердої волі — шукати іншого рятунку.

Мерехтливі очима, притягуються до хліба, як сноходи до місяця або нічні метелики до полум'я; притягуються і поволі згоряють в недужому жеврінні свого серця.

Катранника боролася, мов навіяння, ця біда: він теж приточився очима до пірамід. Без марива, в денному вигляді — хліб! ось, близько! Постій отак півдня, і пропав; недуга душевна, скувавши, домучить. Як з ланцюгів, виривається він з того заморочення...

*

Недалеко від сірчано-жовтих дверей райвиконкомівського будинку, в западині мертва людина лежить; обличчя не видно, бо дощова вода, набравшись високо, закрила.

Проходить чоловік, поплямлений і небритий, маючи в руці поламану пилку на залізо. Сам собі говорить він, але так, що сторонньому чути:

— Умерла жінка, другий день лежить — і вони нічого...

Затупотіли, вбрані в руді ваксовані шкірянки, службовці на виході з дверей, тоді враз Катранник і стрічний поспішили нарізно. Оглянувшись на групу при будинку, селянин подумав: «прибирати-муть мертву — того й вийшли гуртом; іродові душі, а такі ж люди». Однак, група постояла на східцях, подиміла папіросками, і хоч би хто зиркнув на покійницю, що лежала перед ними! Зійшли наниз і огидливо обминули труп, коло якого світлі брижі біжать на воді. Обминули так, ніби то — дровина, що перешкоджає державній справі.

Катранник, побачивши, як частина службовців повернула йому вслід, пришвидчив крок. Треба сходити в містечковій магазини. Скрізь діди, жінки, діти ходять під вікнами і спиняються перед дверима: їсти просять. Багато померлих, ніхто не прибирає їх. Ось двоповерхова установа, крита ржависто-брунатною бляхою. На першому поверсі відчинилося вікно: повнощокий чорній, нагороївживши френч на плечах, розглядає вулицю і щось жує. Внизу, на тротуарі, підходить бабуся і простягає руку, висохлу, як хмизина:

— Дайте хоч крихту! Бо вже вмру...

Сизасто вибритий слухає в вікні, слухає, жуючи, і ніби аж втішається від жалібного прохання, а враз із брязкотом зачиняє вікно; чути, як клацнула задвижка.

На дверях, крізь скляний прямокутник на бронзових гвинтах, багріла вивіска, з якої Катранник довідався, що тут — редакція часопису «Ленінський шлях». В сосновій рамі з дротяною сіткою, вкріпленій на паркан, висів примірник видання. Поблизу валялася половина часопису, кимсь покинута чи загублена. Селянин зачепився поглядом за статтю, звідки викричано: «підкуркульники в місті об'їдаються чужим хлібом... не хочать робити в полі... це — саботаж!..» — і далі в такому змісті; багато і густо.

Хотів покласти папір на землю, бо подосадував: «бач, пикатий, що ковтає в вікні, розбрехався, коли платять; він до землі ні за якого чорта не підійде робити хліб, як ми і наші сім'ї з прадідів». А такі селянин приборіг часописний друк: «в дорозі згодиться».

Біля сусіднього домика, їдого покрівлю, як і редакція, але одноповерхового, стала підвода, вся обкинута парусиною. Сутулуватий службовець, що мав на кільцюватому волоссі кепку з чорної шкіри, метко зсочив на цеглу і, щось крикнувши підводчикові, потупотів до дверей. Там потягнув за дерев'яний держачок, від якого бігла вгору дзвінкова дротина. Потягнув і зразу ж — назад до підводи, відкіля візник перевалював мішок, зверху сивий від випорошеної крупчатки, ніби коло млина. Вхопили вдвох і домчали до дверей, що якраз тоді рвучко відчинилися, бо за ними стояв хтось і ждав, коли впускати. В одну помлу очей мішок щез в середині, після чого обидва носії, за спинами яких дзвенькнув дверний замок, відбігли до підводи, скочили на свої місця і погнали щодуху. Важкий вистукіт розлігся по сірастозеленкавих брукових, тьмаволискучих після дощу, мов черепи, тісно покладені в ґрунт.

Переходячи, голодні ставали перед дверима; дід, що хитався, як смертельно поранений, потягнув держачок дзвінкового пристрою — жодного руху і відповіді! ніби не було ні душі в середині. Прохачі, зболівши нервами від марного ждання, відходили геть.

Зоставалася загадка для селянина, чому вдень тягнено харч? — «мабуть, від страху, що в присмерку люди віднімуть, осмілівши».

Як потік серед цегляних скель, простяглася черга до магазину, де дають кислу капусту. Раптом перехожі почали підбігати поблизу; се-

лянин і собі — туди! в свіжий і значно коротший «хвіст», що випро-стовується течією дождячів, від чого багато крику одних на одних. Зрештою, всі посунули назад, вирівнюючи звичайний порядок.

Мирон Данилович дістав кіло капусти: колись моченої, тепер сухої і несвіжої. Видалася смачнішою від десертів! — сховав запас її в торбу, обмотаний поперек «кулька» також половиною злої газети. Трохи повеселішав, набравши певности, що добереться до Кавказу: на три дні харчу вистачить. А там грошей позичити можна в знакімця — до віддачі з першого заробітку.

В дорозі до станції здогадувався: «пощедрили на капусту — бачать, що пропадає на складі». Присів під червонавою стіною, між такими, як сам. Здавалося, потяга взагалі не буде, і руху — теж, взагалі, нічого більше не буде, — так довго ждали.

Аж перед світом, крізь штовханину, Катранник прорвався в вагонні двері і зразу ж ліг на верхній полиці.

Сон приходить мертвотний і тяжкий. Прокинувшись, відчув Мирон Данилович, що потіє в морозній лихоманці. Певно простудився, на дощі йшовши, а потім — як сидів на землі.

Ось, над вечір, вузлова станція: тут пересідати; і знов жди!

Площа схожа на мурашник, серед якого сила начальства наїнди-чується з портфелями або товстими течками; козиряє в автах; про-тіснюється в установи і висипає звідти, надмірно заносючи лиця, як велипанство, і збрзкло поглядаючи на «сірих» з населення. Різнить-ся одежею і партквитками, магнетна могутність яких, нехай схованих навіть дома в шухлядах під замком, незримо обкидає їх злою власти-вістю. Бо то — їх талісмани, від яких навіюється відраза: передусім до кожного, хто з села і конає, згідно з рішенням партконоводства в сто-лиці.

Глянув селянин: «ого! стільки їх, що кров з'їдять, пропали ми до канцура»; — він пішов виглядати викидної городини, милостиво про-даваної в «хвості» за скажену ціну.

Черги збираються від схід сонця і нуртують і нидіють до півночі: застоювані, втрачувані, розривані під час несподіваних тисканин, знов спаювані голоднечею. Люди держаться одні за одних, щоб зберегти місця в чотирирядному натовпі, — так бджоли творять пасма, кріпко зчіплені.

Катранник мав надію на «комерційний хліб». Пристроївся і дожи-дає, мучачись від простудної лихоманки, втоми, поривів такого жа-гучого і невтримного болю в глибині істоти, який ніби шепотить не-чутно весь час: «істи! істи!» Увага і зір, прив'язані до дверей в дале-чині, пригасають, як спорожнілий каганчик.

А чутка пройшла, що даватимуть «кільку»; що ж? — можна риб-ний дріб'язок споживати зразу, заїдаючи капустою, замісто хліба.

Зморені люди, стоявши віддавна, втратили рухливість і гостроту почуття, якраз тоді, коли набігли машини з вартою. Катранник за-терп! — якби був здоровіший, міг би рвонутися крізь ряди і втекти. Але, скований слабкістю, непорушно стояв серед багатьох, ніби перед очима давуна.

Служаки брутально хапають селян, як вовки овець, і миттю спроваджують на плятформи; наповнивши їх, хутко оббігають кругом, коли мотор гуркотить. Один револьверник сідає до шофера в кабінку, а решта береться до нової пайки жертв.

Везли незвичайно швидко — найглухішими вулицями.

На станції всіх перевантажено в товарячі вагони і зразу ж замкнуто. Потяг стукотливо погнав, як навіжений; іноді спинявся, тоді — дивна тишина за дерев'яними стінами! Зрештою, коли прибув до призначення, негайно загуркотіли двері вагонів, крик донісся і звідкись — крізь нічну сутінь — повалив їдкий дим. Блиснули до дверей ліхтари: з ними охоронники вскочили в середину. Посунув потяг і скоро знов пристиг, прикро над краєм глибокого провалля, відкіль полум'я вибивалося, ніби велетенськими шматками розірваної тканини, крізь дим, клубочений по млистій широчині. Зойки пронизували ніч.

Катранник став страчувати думку, коли охоронники брали селян і викидали з вагонних дверей в глибочину. Хто сунув по крутому, чіплявся за нерівності, а хто котився, чи летів у низ: всі зникали в огнищі.

Через хвилину також Катранника кинуто з дверей, — він опинився руками проти прислону і судомливо гріб. Під пальці попали обвуглені корінці кущів, тоді мимовільно промайнув здогад: «мабуть, ліщина була!» — вхопився селянин розпачливим зусиллям, але корінці в останню мить, тріснувши, відірвались. Він посунув вниз. Падаючи трохи стишено, ще раз чіплявся, обома руками, за вигорбину. Болючо і марно дряпнув пальцями, хоч знов сповільнив собі нещастя. Відчув, що прірва стала відлогіша. Знов, нігтями і черевиками, подрав схи́л, щоб спинитися, і не міг! — сунув з розгону в задушливу димряву. Раптом тяжко штовхнувся плечем, об що? того не бачив! тільки різко обпекло і придушило до земляної стіни. Тоді він став з більшим натиском хапатися. Якби була нерівність або корінь, він би вдержавсь, але — порожньо. Далі падав між великі деревини, обхоплені полум'ям, — «пропав!» проблиснуло в свідомості. Він падав нерівно, аж поки вдарився спиною об дерево, а головою об схи́л. Миттю зім'яло в клубок і, перекинувши, потягло наниз, ніби в коловороті горючої ріки. Волосся над правою скронею обсмалилося, але він, швидко падаючи, ніби стратив відчуття болю. Розумів, що задихається, і що плече йому палить. Тоді ж запався в нестямність, з якої його вирвав різкий біль — від падіння в тісну міліну. Мирон Данилович, трусячись, обторкує ґрунт: «я в мокрому глинищі! це — яр, можна лізти через воду!» — втішає сам себе. Як звір, на чотириох відповзає в бо-

лотяній щілині, протискаючись поміж одними дровиняками, залитими тванню, і попід другими, що стирчали в безладді над головою.

Весь час на горі і по сторонах — розпачливі крики, від яких міг би стратити пам'ять, але і сам був прибитий і приголомшений, півмрець, що корчився в пориві: повзти серед загибелі.

Високо розлягався бурхит огнища і стукіт обвалюваного дерева; також вишум і шипіння в спеці, приглушуючи, проймали диким страхом, бо пожежа от-от привалить.

Все — ніби в огні великої споруди, коли вже зруйнувалася: з поперехрещуваними балками і зваленими стовбами, які, згораючи гуркотливо, осідали в глибину земної щілини.

На дні, в боковій струмовині, так багато обвуглених обapolів, кинутих попереду! — крізь них мало хто просунувся до глинища. Застраювали люди, здавлені і скалічені: там їх і нищив огонь. Один чоловік, зовсім обгорілий звис до води, — його стопи стиснуті між двома близькими деревинами, а руки і голова гойдаються в поривному полум'ї, ніби червоній повені, крізь яку мчить глибинний протяг.

Багато селян згорало в велетенській печі-прірві, над якою стовби диму вставали, мов над фабриками. Потяг підвозив туди нові натовпи; скидані вартою, падали вони і калічилися раніш, ніж стати здобиччю огню від шпал і обapolів, облитих смолою. Привезені на платформах дерева вергано в прірву, навперемін з людьми.

Катранник продирався попід заваллями і раз був стратив свідомість. Опритомнів скоро: від палення згори і вогкості знизу — з болотяного рівчака. Спекота пронизувала одіж і підганяла повзти, як пораненого вужа. Хоч низовий протяг через глибоку щілину приносив трохи повітря, таки димова задуха була смертельна — рвала груди, труїла кров, сліплячи зір і тьмарячи думки.

Зрештою, доліз Мирон Данилович до калюжки в глибокому водоріі; обхлюпався там, щоб, рятуючись від палення, зберегти одіж на плечах. Аж тоді відчув: збоку щось штовхнуло і муляє — торбинка! його власна торбинка, набік прив'язана, через плече.

На дні калюжки повно камінців і піску з глиною. Вихлюпуючи воду звідти, Катранник прошепотів, ніби сам собі чужий: «це в ще живу!» Тоді враз, здається, підбадьорений дійсністю сказаного, почав лізти далі і через декілька хвилин був так далеко від болотяної щілини, що коли там стався черговий обвал з гуркотнечю в огні, то вже не міг зачепити. Прискоривши рух, Мирон Данилович раптом обсунувся в глибшу промоїну, ніж була, і мимоволі знов облився — від дрібного водоспадика, під звалищами. Як проліз у нешвидкій воді, то вже встати зміг, при узбочині яру: там скрізь вигиналися пригорки і лежали валуни біля обпалених куців. Горючі деревини, накидані згори, були рідші, і він то переступав їх, то пробирався низу, в протулини з рештками зарости.

Намацав якусь річ, обгорнуту матеркою, що вбрижкана в болото. Спершу проминув річ, а тоді надумався: простягнув руку і взяв.

Відступив за горби, де тільки окремі дровиняки і шпали, облиті смолою, скотившись, палахкотіли з низьким димом; під виступ збочини присів — віддихнути і отямитися з лиха.

Обторкує знахідку, розгортає і, на диво собі і незміренну радість, бачить хліб! — сухий, причерствілий трішки, алеж хліб. Знати вже з самого дотику, це — житній. Скрізь розшукуваний хліб і не знайдений, дістався, де і не подумати про нього: в самій погібелі.

Вся істота припала до знахідки! вся — з болючою хижістю голоду. А знов почало палити від завалля. Мирон Даңилович з'їв тільки один відломлений шматок, тримаючи його на стулених долонях, щоб ні одну крихту не згубити. Тоді зав'язав хліб, як було, і сховав собі в торбинку; і перевірів, чи хліб там, повівши рукою по тканині.

Хоч хилила страшна слабість, він перемиг її; присліплений від палючих виблисків згори і димової їди, що різала в очі, випростався він і рушив чимдуж звідти. Враз перечепився і впав; коли підводився, то лікоть приторкнув до торбинки, знов перевіряючи: там хліб, чи ні? — там!

Катранник, як побачив, кого він потоптав, — жажнувся: то мертвий чоловік. Одежа на трупі обгоріла в попільний мотлох. Ліва сторона голови розбита і попечена так, що крізь розриви червоні застигла кров. Вигляд мертвого болісно вразив Мирона Даниловича, який аж знітився в свідомі і, впритомнівши, пішов далі; боявся і згадувати, хоч чужа смерть притягувала думки.

Обережно ступав по нерівному глинищу. І відчув, що лихоманки нема; від жорстокого струшення, на межі божевілля, збігла з крові і нервів. Але був він замучений страхом і боєм, при вичерпанні останніх сил.

Присів на горбик; щоб вийти з розпуки, — не від самого тільки голоду, — похопився їсти. А вже став собі скупий. Подумавши одну мить, споживає спершу старий маторженик з торбинки, потім пайку від хліба: як закуску.

Притьма вирізнилася думка, що непокоїла, поставши десь на глибині свідомості, після того, як перечепився об покійника: це — його хліб!.. бідний чоловік загубив перед смертю, коли весь поранений і обпалений був. Що йому хліб? Зоставити там, пропаде в грязюці і золі, коли ж тут живий потребує, гинучи. Так повинно бути: хліб цей законно переходить в руки другого, хто теж перейшов глибиною лиха. Нелегко перейшов, а розділив повне горе з небіжчиком. Тільки так можна ділити чужий хліб — загорьований хліб прожиття! І поміркував тоді Катранник: «ще гляне душа нещасного, вже з неба, скаже — бери цей хліб, тобі треба, а для мене навіщо? порадіє душа, бо і по смерті помогла комусь на світі».

Заспокоював себе знов, що нема злочину — взяти такий хліб, а все ж була гіркота в почуттях: як це недобре, чужий хліб взяти, в мертвого... «ну, он що, і я прислугу тобі зроблю, проти наруги!» — вирішив наостанок. Вернувся і, відломивши стовбурець недогорілої

ліщини, вирив неглибоку яму при згарищі, в заглибині м'якої глини. Перемагаючи страх, взявся за покійника, пересунув його туди і загорнув; «помилуй чоловіка, Боже!» сказав над ним.

Як помив руки в струмку, пішов наниз, державшись за кущики на узбіччі. Обережний був — насторожений до кожного шурхоту. Пригадав собі діда Гонтаря: «як він, іду з могили, тільки йому була морозна, а мені — піч». Відходив і оглядався; мав страх, що ті, нагорі біля вагонів, примітять і доженуть. Їхне страхіття нависло огненным привидом і котило дим по довгій прірві, почервонивши глинисті прислони і ліси на схилах.

Темрява навколо втікача, густіючи, вгортала дерева і ґрунт, на якому струмок перебігав, ніби чорний, з відблиском від прірви.

Мирон Данилович вибрав для спочинку сухий виступ під кущами: аби затуляли від поглядів згори, коли зостався просвіт на пожежу. Широкий і волохатий піджак, що служив замість пальта, був, після купання в вимивині з струмковою водою, досить чистий: хоч і посмалений скрізь. Треба витирати останні плями.

Сидів тікач, обперши плечі об стовбурці, і не зчувся, як задрімав, проти своєї волі і всього страху. Ніби посунувся в глибочину іншу, ніж ця: вже без паленої сосни і людей серед огню. Не снилося нічого; тільки під кінець спання настигла невиразима тривога. Пронизаний нею, прокинувся і побачив, що огонь жажливо виріс, досягаючи півнеба над прірвою, — «мабуть, привезли багато дров і смоли, тепер би там згорів!» — пояснює собі Катранник. Він трудно, з розбитістю в тілі, підводиться. Ноги затерпли, а в плечах і ребрах різкий біль. Негодящий чоловік: як труп.

Коли полум'я дійшло своєї сили, стався обвал, і вибухами воно рвонулося в височину, підкидаючи сліпучі і хитливі течії, мов червоні гейзери; з хуртовинами іскор і хмарами диму, — після того вщухло, хоч не набагато. Катранник відходив і оглядався на огненну могилу; хотів закричати, з безсилою розпачу: хто там живий, щоб вибрався коло низового струмка. Хіба pomoжеться? . .

Одежа на грудях парувала, а черевики були мокрі; чи сушити? — ні, треба йти, ато наглядачі згори стрілятимуть. Згадав про них і зразу ж поспішив геть звідти. Знов напав страх на нього — гнав безупинно далі, нерівною землею.

Мирон Данилович до самого ранку йшов, угадуючи дорогу, де не міг зустріти «їх». Розвиднювалося, коли прибув до дрібного полустанка. Вагався — підступати до залізничних колій чи ні, але не було іншого переходу. Він прямував мимо самотнього будиночка і спинився, побачивши робітників, що на платформі починали рівняти дошки.

З одного боку вломилися сторчові стовбчики, ніби величезні ручиці, тому вантаж соснини, струнко розпиляної і чистої, обсунувся на жужелицю між коліями. Укладало двоє: залізничник, що обслуговував невеличкий потяг, і підліток, тонкий, як нитка — з нього небагато праці. В той час машиніст мав якийсь гіркий клопіт коло шипучого демона, — було не до розсипаних шальовок.

Ось крикнув в плятформи залізничник до Катранника:

— Що, в вас тут людей нема, чи як?

Катранник мовчить, думаючи: «а що ж, і нема! Хіба не знаєш, де вони? хочеш, покажу де...»

— Чого стоїш, чоловіче? Помагай, а я підвезу! — знов звернувся залізничник.

Але ще і тепер не вірить селянин, хоч вся істота аж стрепенулася від новини: «добре було б під'їхати, бо вже, мабуть, не дошкандибаю на своїх».

Темновусий, з підбілиною, залізничник світнув запалими очима, і вриті зморшки на обличчі поглибшали від усміху:

— Не віриш?

— Хто зна, — глухо озвався Катранник.

— Кажу: підвезу, значить — підвезу. Годі туманить, берися, чоловіче, і подавай мені дошки: складати будем!

Катранник, не кажучи вже нічого, поклав торбинку на землю, але близько біля себе, і взявся подавати сосну; так старається, аж підбіга.

— Не спіши, бо вморишся! — спиняє залізничник, — бережи силу, бо роботи багато. Ато будеш, як отой хлопець, що підміта полустанок.

Він показав на підлітка, який, відійшовши на сторону, подивився трохи і зник.

Працювали декілька годин, поки владнали вантаж. Катранник змокрів дуже, хоч його одежа і черевики просохли; він дрібно тремтів від напруження, ослаблений від довгого недоїдання і лютої пригоди.

— Щось ти, чоловіче, хилишся, — зауважив залізничник, гостро глянувши на нього: — ану, ходім, під'їмо! Як звати?

— Катранник Мирон.

— А мене — Петро, так і кажи!

Сіли на дошках, біля скриньки залізничника, колись фарбованої зелено, а тепер темнастої плямами від мазуту. Господар витяг з неї скатерку і повагом розгорнув на соснині; тоді поклав пшоняний хліб, порізаний тонкими скибками, а до нього — сіль у білому матерчаному вузлику і дві величезні солодкі цибулини. З пляшечки наточив конопляної олії на блюдце. Зрештою, вибрав варену картоплю з паперового капшуча.

— Маю капусту квашену: підсохлою давали, і шматок хліба, — пропонує селянин.

— То прибережіть! Призволяйтесь до мого ресторану. Чи не їсте цибулі?

— Чому ні? — заохотився Катранник: — це добре, з хлібом!

Обережно відділив тонкий кожушок, блідаво-брунастий, із тьмавим полиском і прочервонілістю; розрізавши цибулину вповдовж, брав світлі лустки і вмочав в олію і солив — їв з хлібом, як поживу найкращу. Додав до цього картоплю: теж, умочаючи в олію і солячи. Істота зосередилася на їдженні, відсторонена від світу, бо, здається, жили горіли від голодної нетерплячки і міг проковтнути миттю весь харч, навіть коли б повно було в скриньці. Сік цибулі, колись надто гострий, відчутно тепер як захлинно смачний і живлющий: по краплі, втішаючись, приймає душа.

Коли поснідав Катранник, враз і настрої змінився; пожива кріплючими течіями пройшла в різні напрями через ество — зміцнила, відсвіживши, ніби добрий сон, хоч якраз тепер на сон клонить: при відиханні лісного повітря, приємного прохолодою.

Знов завозилися з дошками і склали до останку, як слід.

— Слухай сюди: їдьмо разом на склад! Я скажу начальникові, що ти виручив. Зосталось вигрузити дошки, а тоді на Кавказ повернем.

— Мені ж цього якраз і треба! — скрикнув Мирон Данилович, — як ваша ласка, візьміть, я помагатиму при всякій роботі.

— Бачу, ти чоловік тихий і не з тих, що в замки без спросу заглядають. Бо всякі люди стрічаються.

— Повірте, оце їду жінці і дітям десь хліба заробити. Другої думки немає.

— От і вже! Мені веселіше і тобі по дорозі. Ато вночі сам, як сич, очима влимаю.

На димучій станції зійшли з потяга. Ночували при товарному складі: там людей небагато; готить чугунка, розігріта до червона. Петро приніс гарячого супу, — повечерявши, заснули на тапчанах. Міцно спалосся, як ніколи, від народження на світ.

Після півночі вирушили на Кавказ. Снує мрію свою Мирон Данилович: про заробітки в совхозі, при конюшні або теслярні. Трохи б підхарчуватись, а там він — знов майстер до всякої роботи, що потребує твердих жил і швидкої думки; змалку звик.

— Як ви з непартійних, — сказав Петро, — круто живеться; будь червона грамотка, то тягли б харчі кошшками з розподільника.

— Куди нам! Аби кукурудзянки заробити.

— Так; вийшло, як казано в революцію: кому трясця, кому дві. Кому сало, а кому чорта лисого! Рівність.

— Нас рівно в ями кладуть; або палять.

— Це вже тоді показувалося. Скільки крику було про рівність. Ось я — від сословія козачого. Вернувся з німецької війни; в кавалерії служив і медальки деякі дано. А дома біда! Село казанком кипить. Козаки, котрі з фронту, і я серед них, сказали: ну, живі ми і дома. Порівняймося з сусідами! Так і зробили — дали їм воли, могоучі, як паровики, і плуги дали, борони, культиватори, корморізки, точила і всячину, все дали. Проїшов рік — другий, а в сусідів те

добро пропало. Не знати, де ділось. Знов кричать: давай! Кричать, щоб ми стали рівні. Не буде того, бо люди дуже не однакові і різно роблять. Уже тепер по-старому заведено: робочих скрутили, самі ж князьками розкошують.

— Хліб під дощем: гние, а нам не дають, — сказав Катранник; — хто вмира і пробує взяти свій хліб, тому стріляють межі очі.

— Так скрізь! Бо це — самі чужонайняті замаскованці з інтернаціоналки; хитро влізли, щоб народ мучити: то їм загадано і то червона ціль їхня.

— Уже всім видно і глядіти не хочеться.

— Вони лютують, бо народ розглядів їх, що то мучителі з чужої служби. Тепер хочать затопити кров'ю людські очі.

— Пробують на нас; а тоді світ душитимуть.

— В них це готове: і партмішок, і партзав'язка. Мандрувавши, надивився я. Нищать хліб нарочито і розоряють до смерті. В начальство ставлять непридатних, щоб більше біди було. На одному зсипному пункті привозять селяни хліб: поспіх з ним великий, бо треба «план» виконати. Завідувач наказує дядькам усяке зерно докупи зсипати крізь дірки в поверхах, все разом — жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку. Йому дорікають: хіба можна так робити? А він сердиться і відказує: «почему нельзя? Это всео — хлеб!» Отакі хазяї. Ви кажете про зерно; не тільки з-за нього стріляють людей, а з-за гнилих буряків теж. Бачив я біля станції гору їх, темну, як вивезена порода з рудників на Донбасі. Колись окремою колеєю доставляли буряки до цукроварні. Тепер їх покинуто догнивати. А сторожа кругом стоїть: не підпуска нікого. Декілька разів люди підходили, ослабівши, як осінні мухи: їх розпука голодна вела. Ледве до бурякової гори наблизяться, — так з гвинтівок блискає їм в очі, і люди падають. Буряки після морозів почорніли, а ще таки можна було перечищати їх і варити. Нікому ж не дано нічого. Так всі буряки пропали — до рештки. Гора їх згнила і розлізлася по землі. Багато вбитих людей лежало, бо пошкодовано їм гнилого буряка. З того ж і видно: ворожі виродки нагорі царюють.

Що далі їхали, все дужче бралосся чистим і теплим повівом: обвітрювало обличчя, радуючи після димової гіркоти, газу, сирости і вугільної пиляки залізничних вузлів.

На степовій станції, від підводчиків довідався Катранник, що недалеко в совхозі наймуть конюха. Вирішив зостатися: нагода тут певна, а поїдь далі, до односельчанина, хто зна, чи й досі є потреба в людях? Подякував сердечно дорожньому приятелю і попрямував до радгоспу.

Його пропустили в кімнату директора, який зразу спитав:

— Чи ти добрий конюх?

— Все життя біля коней; як їх ліпше знати можна.

— Ставай!

Робота непогана, а платня — так собі. Трішки грошей і трішки кукурудзяного борошна. Юшку давали.

Коли спік перший хліб, то нарізав тоненькими кусниками, як торт, і повільно їв і їв, розжовуючи вкрай. Хотів спинитися, щоб не спожити все за один раз, але таки все з'їв і дивиться на стіл. Нічого вже нема. Взвся до води: багато пив.

Був бездумний; їсти хотілося по-тваринному. Та скоро турбота охопила його — про сім'ю; вирішив: зароблені гроші зберігати для неї і, скільки можна, ощаджувати борошно.

Так прожив деякий час; а не міг прийти до звичайного стану, душевного і фізичного. Як і кожен у тому совхозі, підупадав і хирнів.

Вечорами, коли біля обрію, крізь чорнозелені сутінки, догоряла смужка огню, ніби там блискавка спинилась і застигла, гаснучи, — всі люди в совхозі, які недавно стали на роботу, починали бродити тінями позауманню. Мавши заробіток дрібний, неспроможні були втишити голодності. Мов примари надхідної ночі, никали попід стінами — наближалися до кухні, порпалися в викидках після вечері. Сахалися геть під причілки і в кути, якщо хтось проходив: боялися знайомих стрінуги і прийняти пекучий сором.

Миرون Данилович відчував, що, після надмірного зусилля і страху в Горючому проваллі, він — якийсь душевно зрушений весь, мов збитий з життєвого кореня і круга. Після того, як збережені сили прислужилися вірно в лютому іспиті, вони залишили якусь незнану пустку. Ніби приглушений чуттєвим слухом, терпів він, дивовижно збайдужівши до лютости з навколишніх подій, що колись гостро вражали. Він і переживав їх, але вже не було снаги серця — належно відповідати на образу. Дійшов до стану, спільного з багатьма приреченими напасти: коли дивилися в очі їй з незвичною для себе застиглістю, мов спаралізовані духовно; без запопадливого шукання засобів.

Відбувався в почуваннях дивний хід, сам собою, як серед присуджених до страти, що все ж прикріплюють відпалій гудзик на грудях. Але тут не було певного знання про свою загибель, хоч глибокий напрямок вів до прийняття повнотою всієї муки. З неї, зовсім здалеку, з невидности поза розділеннями життя, ставала, вже невідома і неосяжна для думки, незмінність, беручи в свої впливи. Проте, в свідомості це не означувалося виразно. Лише серце іноді зводило розсуди з долею: коли думна особистість віддалялася від кривди, просто — пливучи за течією подій, а між ними і самої кривди. Часом чіплялася до нагоди, що полегшить терпіння від ближчих хвилин.

В один із безрадних вечорів приходять партієць, але «низовик», Домборський: глянути, як живеться. Він куткавий і залискуватий, склепаний суглобами кріпко — під потертою, але повторно обсмальцьованою шкірянкою, аж вороною. Його тяжкі очі кололи дрібнесенькими трикутничками поблиску з карости, на потемнілому, як опа-

лий лист, обличчі: від польових вітрів і різкого світла. Але зуби, хоч рідкі і з надто широкими проміжками спереду, були чисті і рівні.

Подивившись на Катранника і його куток, він присудив:

— Е - е! Так не проживеш. Я сам пробував, ледве не впав. Хочеш, навчу, що робити?

— А чого ж, — робити треба...

— То ж і воно! Держися нас, бо охлянеш.

Мав при собі горілку, огірки, кусники оселедця: дав при розмові випити і закусити Миронові Даниловичу.

Другого дня знов зішлись вдвох. Домборський навчав, як робиться, що люди виживають, а не гинуть. Повів на край радгоспної садиби — до рідких кущів і присохлих топольок. Там продовгувата купа каміння, давно привезеного і забутого, сіріла нерівною масою, простягшись через галявину.

— Бачиш каміння?

— Авжеж; зір маю.

— Май також і здогад! У нас багато лошат. Я сам їх записую. Хто хоче, той і краде, де і скільки завгодно. Тільки треба вміти, щоб слідів не було, як ось тут: земля тверда. Наженем лоша на каміння, — зрозумів?

— Лошати жаль...

— Не жаль себе? Лоша бігатиме, поки його з-під твого носа вкрадуть і з'їдять другі службовці. А ти пропадеш. Тебе дома ждуть. Ні, це не годиться! Отже, над вечір ми провернем діло.

Поночі вони вивели лоша і стали наганяти на каміння. Мирону Даниловичу не вдавалося з свого боку налякати, як слід, і лоша, підбрикуючи вузькими ногами, пробігало мимо. От, перейняв його і натурив прямо на компаньйона, який тільки того ждав: так ударив ложиною і затупотів, замахав чорними рукавами, що воно, з великого переляку, помчало просто на каміння і зломило ліву передню ногу.

Домборський покликав інших партійців: нехай глянуть на нещасливий випадок і засвідчать, що тут сталося. Не було в них іншого рішення, як тільки — «дорізати». Після того запрошені свідки розійшлися.

Тоді наганячі вдвох дорізали лоша і вивезли закопувати зовсім пізно, в нічних сутінках. Вирили яму, але, замісто того, щоб зразу вкинути туди лоша, розпатрали його і поділили між собою м'ясо, і тільки відпадки загребли. Позамотували м'ясо в лантушиння і з тим вернулися.

Потихеньку смажили в кутках лошатину, від якої спершу прибавилося сили, так що Мирон Данилович відчував: твердішають його кроки. Але від одноманітного харчу став на шлунок слабувати; все — конина і кукурудза. Землякові лист написав і одержав пораду: «держіться теперішнього місця, бо тут починають перевіряти справки, хто звідкіля, і після цього звільняють сезонних, — глядіть, чи не приведеється нам переїжджати в другу сторону, Білорусь чи що». Ми-

рон Данилович зрікся наміру — переходити до земляка, і притих, боячися нової недолі.

Послав додому трохи грошей поштовим переказом; не знав, чи дійдуть. І трохи тютюну в вузликуну приборіг — на обмін.

Час минає; нивки зеленіють. Можна було б жити, підробляючи, і сім'ю сюди перевезти, хоч і тут побут помітно погіршується. Враз настигла біда: облік всіх, що приїхали з сільсько-господарських районів. З'явилися довжелезні анкети, і треба, заповнюючи їх, представляти посвідки. А тому, що Катранник не мав потрібних паперів, його звільнено з праці.

— Куди ж ти поїдеш? — питає Домборський.

— Не знаю; земляк радить у Білорусь.

— Добре радить: їдь! Я тут продержусь, бо маю документи — я не з села. А в Білорусі, кажуть, обходяться без голоду.

*

Катранник знов — на потяг, повний безсонного гамору. Приїхавши до станції при горбуватому надрічному місті, знов похилив, за звичкою, на роздобуток. Люди товпляться, спішать в одну сторону, — він теж туди; чує розмову: продають по два кіло комерційного хліба в одні руки. Черга створилася величезна і там він прождав кілька годин: не вистояв! — за чотири чоловіки перед ним хліб скінчився.

Від безсоння і стоянини кволий, побрів Мирон Данилович на базар; натрапив на «тюльку». Але вже слабкість розбивала його — від шлункового болю, що, здається, спустошував істоту, як, буває, велика комашня підточує коріння дерева. Знеможений, тягся він з тією «тюлькою» в газеті. Базарна босячня ув'язалась, бо звикла бачити, що чоловік з такою хиткою ходою і худістю скоро падав під паркан. Тоді миттю, мов тічка шакалів, накидалась обчищувати кишені і торбу. Так і крутиться демонською зграєю вся босота вслід, і все дужче нахабніє і дужче, от-от зачепить і пограбує, ще йдучого.

Подивився на них Катранник і зауважив одного, якого інші слухались. Підійшов до нього і сказав:

— Знаєш, що: коли ти не зовсім звір, а є в тобі крапля людська на серці, ось, давай закурим і я хочу щось попросити.

— Давай! — згодився босяк.

Дав йому закурити Катранник: листя доброго сорту, з «м'якого» тютюну, і дрібно нарізане. Босяк закурив — був задоволений, пускаючи дим через одну ніздрю.

— Скажи своїм, — просить селянин, — нехай відстануть від мене! Я хочу додому: ще раз глянути на дітей; може, десь заїду підробити їм копійку, це все мені в житті зосталось. Тоді вмирати.

Босяк одвернувся і крикнув на своїх, щоб відстали.

— Хай топає!..

Коли покинули його, селянин попрямував до вокзалу; тільки один з вуркаганів ушніпився слідом і не відстає.

«...оцей і дінде, поки впаду: загарбає останні гроші і хлібець; якби впасти без нього, можна ще одійти, і моє при мені... і як цього бузувіра здихатись?!»

Був ніж, косий лезом і довгуватий, із саморобною колодочкою, — різати хліб.

Зняв з плеча торбу Мирон Данилович і, схилившись, розв'язує. А грабіжник так і горить очима; простягає руку наперед: гарбати...

Як вхопив тоді селянин ніж, як замірився на босяка, як закричав, — той, переляканий з несподіванки, втік.

На вокзалі немає місця вільного, в приміщенні, де люди ждуть; там притулився Катранник до стіни, як завжди. Але жінка, що сиділа поблизу на лаві, під великим вікном, і мала дитину поруч, взяла її на руки і, посунувшись, сказала селянинові:

— Сідайте тут!

Він подякував і сів. Продовжилося безконечне дождання.

В залі — гамір, пил, хаос несотворений. Накурено так, що дим сльози видавлює і їсть очі, навіть звичному курцеві.

Чемна сусідка завела розмову; згодом, коли Мирон Данилович розговорився, то сказала, що вертається додому — на Кубань. А була в Сибірі.

— Разом з батьками забрали і виселили в Архангельськ, — оповідає жінка, — було багато таких, як ми, і здебільшого вони повмирала: і діти, і батьки. А я втекла! — втекла і сама самісінька добралася на нашу Кубань; там колись гарно було. Родичі прийняли мене, і я в них жила довгенько; вже і підросла. Та прийшов наказ — ловити всіх дітей, хто з висланих родин, і мене ввіймали і погнали в Сибір. Пішки погнали по снігу, в морози страшні. Вже пройшли ми трактом вісімсот кілометрів, пішки весь час. Лагпункти стояли на дорозі. Начальник вибирав собі декотрих гарніших дівчат і гвалтував, після того передавав своїм помічникам, а ті вже канцеляристам на лагпунктах; після канцеляристів — вуркагани. Поки пройшли вісімсот кілометрів, то жінки ставали проститутками.

А я не піддавалася.

Начальник лагпункта загнав мене в холодний льох, коли було сорок градусів морозу, і облив крижаною водою. Я вся обмерзла, як льодовий стовб, а таки не здалася. Дуже хворіла. На одному далекому лагпункті, більшому, ніж сусідні, мене разом з трьома іншими дівчатами взяли на роботу. Побачила я, що виходу ніякого немає, таки погублять мене москвичі і зроблять проституткою, зараженою і пропачою, і стала я дружити з завхозом. Він був єврей. Врятував мене від гіршого, добрий до мене був; годував і одягав, обороняв завжди. Прижила я дитину з ним. Так перебула, поки звільнилася. В житті вибрала меншу біду. Переждала з дитиною біля річки — до початку навігації, коли можна вертатися додому.

Під час того оповідання нестерпний смуток і жаль пройняв селянина: «скрізь горе! скрізь наруга, пекельна наруга над душею».

Вдарив дзвінок.

— Оце мій потяг! — сказала жінка. Він взяв її мішок і поніс до вагона.

Зоставшись один, думав свою думу без кінця; «виходить: таки справді панують найчортячіші вороги неба і вірних; розруйнують життя і серця — аби обернути люд в заражений скот, і тягти з нього кров безперешкодно... це — правда! це — правда про татарщину москвинів».

Катранник, коли прибув його потяг, протиснувся в двері і, як звук до верхньої лави, то там і ліг; ліг і знов думу свою поткав гіркими нитками.

А подорожні входять і входять; один, особливо сердитий, лається — на всіх. Катранникові ж дивно стало:

«і чого він кип'ятиться? все одно йому вже ліпше не буде, бо вкрай випасений і ситий; одіж добра; а кругом злидні; ходив би тихо, — ні!..»

Випасений лаявся, крикливо і вчпливо:

— Напхалися в вагон, ніде пройти! Ледарі клятї, робити не хочуть і катаються потягом, — через їх жити не можна; не хочуть робити, нехай умирають!»

Дядько стояв біля мішка, поставленого долі, і довго слухав лайку; а не стерпів:

— Що ти таке кажеш? Хто не хоче робити? Може, ти не хочеш, а ми з землі не вилазили, хліб роблячи. Я жили свої напинав, як сірий віл, і залізні мозолі нажив, — тепер забрано хліб.

— Ледар, не хочеш робити! — репетує товстун, схожий на старочасного крамаря.

Другий, дядько, весь обношений і жердкувато довгий, і прехудющий, що лежав на середній лаві, схопившись, крикнув:

— А-а, личино! Я тобі покажу, як клепати!

Пишний товстунець підхопив свої великі валізи, обшиті блідно-жовтою шкірою, з блискучими мідяними обковами, і понісся в суцідній вагон.

Катранник дивується: «чого йому треба? розтовстів на людській нужді, а самих нещасних поганить, — от чорна душа! злий».

Весь берег річки поділений між хлопцями з села — вони здобувають корм, знаний з первісних тисячоліть. Андрій працює поруч однопіткати Олекси, що має прізвище: Крілик; горнуть граблями черепашки.

Олекса спитав:

— Скажи, чому рибина зветься «лин»?

— Скажи сам!

— Тому, що линяє.

В цей час grimнув на них рудий, як з пожежі, і здоровенний Гриць:

— Біжіть відціля! Бо огрію по плечах, зразу будете линами — полиняєте так, що матері не впізнають.

Гриць сильний, але надто немирний; де зауважить, що в інших пожива знайшлася, забирає її собі, — поступається тільки перед дужчими. І тепер: має свою ділянку, а проганяє. Взяли хлопці грабельки, торбинки підкинули на плечі і — далі! Куди не ткнуться, вже зайнято.

— От, ненаїда! От, обжера! — нарікає Андрій.

— Нічого, — потішає Олекса, — то він з голоду; а він непоганий; часом оборонить. Завтра мій батько збирається по рибу, з ним підемо. Ви від якого місяця голодні?

— З осені дуже голодні, а зовсім — від грудня.

— Від грудня? Тепер нема такого місяця.

— Ні, є грудень.

— Нема, вже нема! Тепер місяці нові, — вчора нам сусід сказав.

— Як по-новому грудень?

— Зветься: трупень.

— Січень — як?

— Зветься: могилень.

— А ті, що попереду?

Вересень тепер розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень — худень, а листопад — пухлень.

— А після січня?

— Лютий — людоїдень, березень — пустирень, квітень — чумень, а далі я забув. Так приходь завтра!

— Чого ж ні? — прийду.

Вони розійшлися коло пустельних дворів, коло хаток з винесеними дверима і вирваними вікнами.

Андрій віддав свій добуток мамі, що сказала:

— Не дуже вам з Олексою щастить. Оленко, глянь на черепашки! — свіжий харч...

— Ми б назбирали більше, так Гриць напав.

— Відходьте і не бийтеся!

— Ми завтра з батьком Олекси будем рибу ловити.

— Гаразд; але це — непевна річ: піймаєте або ні.

Обполоскала вона черепашки, повкидала в чавунок і, вливши трохи води, накрила його і посунула в піч.

Оленка дивилася, сидючи на постелі, — худенька, аж прозора, як мармурова, і носик зовсім витончився. Коли мати показувала їй скойки, вона підійшла, торкнула їх і знов сіла.

Тим часом хлопець лагодив вудки.

Мушлі повідкривалися стулками, коли зайшла пара. Тоді мати повибирала їх на миску і присолила. Поживну воду з чавунця налила в чашки — для кожного.

— Ідть їсти!

Посідали за стіл. Жують мушлі і жують. А мати нагадує:

— Солить іще, коли не смачно!

Посипають вони сіллю і знов жують міцні мушлі. Оленка скоро склала руки.

— Не смачно? — питає мати.

— Ні, дуже смачно, я наїлась.

Знов сіла на постелі; дивиться непорушно.

Але перед хлопцем зникли всі мушлі і чашка швидко спорожніла.

— Глянь, як Андрійко їсть, — може б ти ще взяла?

— Ні, мамусю, я вже годі!

Хлопець пригадує: звідки йому смак мушель знайомий? — ну, певно, мов білок. Завтра знов можна назбирати, якщо рудий Гриць десь динеться — нехай би ховраха з нори виливав.

Мати питає, журячись:

— Де це наш тато? І листів довго нема. Він, може, і таких мушель не бачить.

В неї покотилися сльози: одна по одній, аж ніби димучі з гіркоти, від душевного терпіння її.

Одвела їх долонею і почала прибирати з столу.

Хлопець сидів, похиливши голову: і сам дуже жалів батька, і не смів очі підняти перед материним горем; так сумтно було, що він принімів.

*

На світанку другого дня він виглядав своїх супутників, — Олексу і старого Крілика, — біля річки. Дивився на людей, що, невеликою кількістю виживши, ходили в полі і при берегах. Виснажені, вони в чомусь невідомому всі змінилися, і навіть сам світ став якийсь інший, ніж був. Здавалося, обшир його стратив свою прозорість і взявся огненністю в самому собі, як дивна пожежа серед сірої прохолоди. Не торкає і не палить нікого, але стоїть невидимою грозою. Люди, рідко zostавшись живі, мабуть, перейшли тут, навколо, в незнаний світ і перестали бути, ким були досі. І поводяться по-іншому, мов втратили думку, що досі мали, і почали жити з другою, зовсім невідомою нікому.

Ждав хлопець, здивований, що Крілики, батько і син, набагато спізнюються; аж ось — вони! Батько виснажився, пожовк з лиця, і в нього дихання важко наповняє груди. Але ні Олекса, ні Андрій на це дуже не зважали, нетерпеливі ловити рибу. Взяли ключ у старого і відімкнули замок на ланцюгу, яким човен був прив'язаний до коріння старого пенька. З неширокої заводі впливли на простір: там брижі, мов срібні стружки, зрізані від дзеркала, перебігали через глибочину.

Закинуто гачки. Ждано без кінця. Іноді клює рибина і вмить відійде. Мінjali місце, ближче до греблі і далі — до дикого берега; однаково: нічого нема!

Стомилися, відпихаючи човен жердкою і веслом об дно річки. Пристали до берега, недалеко від околиці села; ледве торкнули землю, як старий упав — півмертвий лежить у човні, слабо дихає. Хлопці так злякалися, що зразу побігли кликати матір Олекси.

Біля околиці проїжджала підвода, супроводжена дядьками-погребниками, що обдивлялися скрізь і забирали неживих.

Андрій і Олекса бігли вже помалу, бо задихані болісно; худі обидва, як тернові гілки.

— Чого ви біжите, хлопці? — спитався один з дядьків.

— Батько вмирають! — скрикнув Олекса, — онде, в човні!..

Подалися хлопці. А підводчики підступили до човна і дивляться на старого Крілика: бачать, таки вмирає чоловік; зовсім доходить. Переставиться скоро, потім ради нього знов через село їхати. Поклали його на підводу і вирушили звідти до свіжої ями, недалеко від села, що без трупів стояла. Там перенесли Крілика на дно, хоч він ще дихав. Їдучи від ями, казали всім:

... — Оце мертвого Крілика одвезли! Біда.

Багато односельчан шанувало його: добрий був чоловік; знавши рибальство гаразд, порадами служив і наділяв рибою.

Хлопці прибігли в хату і покликали господиню. От, спішить вона до берега, ведучи сина за руку. Андрій же не міг рухатися, — відстав на околиці.

Приходить господиня з сином до човна, а вже її чоловіка немає.

— Де ж тато?

— Коли вони вмирали, тут проходила підвода...

Біля села стрічають знайому жінку, що говорить Крілісі:

— Вашого чоловіка, вже мертвого, одвезли до ями! Може загорнули, а де — не знаю.

Стоїть удова і думає: чи pomoжесться мертвому, що я піду до нього і постою та поплачу. А синок охляв, на ногах не держиться, як перед смертю. Коли ж тепер підкріпити, він виживе. Піду в правління і на одчай скажу: дайте кілограм борошна — на похорони! Не відстану, поки не дадуть. Так і зробила. Пішла і почала плакати, просячи допо-

моги — на похорони, і сталося, що їй видали той кілограм: можливо, хотіли показати один раз турботу про людей, під час лиха, ними за-подіяного. Взяла вдова кілограм борошна і пішла годувати сина.

А тоді мимо ями проходив голодаючий і побачив, як старий Крілик ворухить руками на дні. Хоч перехожий сам дійшов до стану тихого півбожевілья, однак він рибалку впізнав. І пішов дорогою, бурмочучи, мов дивак; стрінув кількох виголоджених дядьків і промовив так, що всі почули:

— За вишеньками в ямі Крілик сидить, іще живий...

Дядьки здивувалися; один порадив:

— Чого марно ходимо? Взяти б кілки і добити крілика: дрібна тварина, а їстівна.

Повагавшись, пішли шукати ломак; озброєні ними, попростували до ями. Проходять і бачать, що там на дні — не тварина крілик, а рибалка, на прізвище Крілик, якого всі знали. Вже мертвий.

Дядьки дивляться; один і каже:

— Крілик, та не той!

Посміхнулись хмурно і пішли понад околицею села. А там, на дорозі до станції, сільрадівська варта, в супроводі кількох селян, вела дівчину. Руки її скручені; вона вирватися хоче, але нічого не зробіть.

— Навіщо зв'язали і куди ведете? — питаються дядьки. Один з гурту селян, що при варті, відказує:

— В район ведем, — збожеволіла і зарубала матір.

Дівчина, білявиця в порваній жакетці, зовсім слаба, вже знеможена, та і сторожі її небагато сильніші; знов пробує вирватися, — вони б'ють її.

Потім ще трохи пройшла і впала серед дороги; недовго мучилась перед смертю.

Коли затихла, тоді ті, що вели її, забули свій гнів; мовчки стояли коло покійниці. Вартовий пішов кликати підводу.

(Закінчення в наступному числі)

**ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО: З ПІДСОВЕТЬСЬКОГО
ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА**

*(Збірник праць 8-ої й 9-ої наукових Шевченківських конференцій
Академії наук УРСР)*

Беручися за огляд останніх двох збірників праць так званих наукових Шевченківських конференцій, що їх від недавнього часу влаштовує Інститут літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР, доводиться сказати, що, на жаль, праці радянських шевченкознавців дуже далекі від наукової об'єктивності. Їх завдання — за всяку ціну вилучити життя і творчість великого українського поета з українського національно-культурного процесу, зробити його виучеником і послідовником російських «революціонерів-демократів» — україножера й ненависника Шевченкового — В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова й інших, щільно пов'язати з російським літературним і громадсько-політичним життям і зробити з українського письменника й діяча — письменника й діяча мало не виключно російського, підпорядковуючи його українську творчість і громадську діяльність російщині. Шевченко в представленні радянських авторів — це не український бард, а українсько-російський або краще — російсько-український письменник. І рідко коли подибуємо в радянському шевченкознавстві речі, що мають таку чи іншу тривалу вартість. Здебільшого це тенденційні твори єдинонеділимського характеру. Коли що й має вагу для шевченкознавця, то це новий фактичний матеріал до життя і творчості поета, здобутий із архівів.

А поза тим доводиться ствердити разом із покійним Миколою Глобенком, що «сьогодні науці про літературу нема що робити з працями советських «шевченкознавців» (пор. М. Глобенко, З літературознавчої спадщини. Париж, 1961, стор. 91).

Та все ж пієтет до великого українського поета і звичайна літературна цікавість примушують українського літературознавця у вільному світі приглядатися до того, що діється по той бік залізної завіси на полі шевченкознавства та знайомити читачів із його результатами. Нижче подаю докладний огляд двох останніх збірників праць Шевченківських конференцій Академії наук УРСР — 8-ої й 9-ої.

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ВОСЬМОЇ НАУКОВОЇ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ

(В-во Академії наук Української СРС. Київ, 1960, 8^о, стор. 317 + 3)

Восьма Шевченківська конференція, скликана Інститутом літератури ім. Т. Шевченка і Дніпропетровським державним університетом, відбулася в Дніпропетровському 3-5 березня 1959 року. Збірник праць цієї конференції містить 16 розвідок, з додатком бібліографії шевченкіяни за 1958 рік.

Розгляньмо ці праці за їхньою тематикою. Зачну від статті проф. Є. Кирилюка, як свого роду вводу, «Завдання радянського шевченкознавства у підготовці до 150-річчя від дня народження великого поета» (стор. 9-32).

ЦК КПУ й Рада міністрів УРСР ухвалили відзначити цю дату та доручили окремому ювілейному комітетові керувати підготовкою до ювілею. Проф. Кирилюк, виконуючи згадану постанову, з'ясовує, що досі вже зроблено і що слід зробити на полі шевченкознавства. Підсумовуючи зроблене, автор при цьому вказує на нескоординованість і дублетність праць установ і шевченкознавців та на дефекти, допущені в цих працях. Ширше він критикує «Повне видання Шевченкових творів у десяти томах», що його розпочала Академія наук у Києві й досі ніяк не може закінчити. Видані I-V томи, на думку проф. Кирилюка, «потребують ґрунтовного перегляду» (стор. 11). Поза цим він спиняється на низці праць, присвячених вивченню Шевченкових поглядів, більші з них: Назаренка «Світогляд Шевченка» (Київ, 1957), М. Марченка «Історичне минуле українського народу в творчості Шевченка» (Київ, 1957) та цілий ряд менших, а врешті спиняється на працях української заокеанської еміграції, що розгорнула у післявоєнні роки «шалену діяльність» (стор. 27). Очевидно, виконуючи поставлене комуністичною партією СРСР завдання «вести нещадну боротьбу проти буржуазної ідеології», автор не може спокійно, об'єктивно оцінювати роботу «недобитків українського буржуазного націоналізму, колябораціоналістів, які одержують допомогу від так званого європейського фонду, від американських капіталістів». Він називає шевченкознавчу роботу, що її провадили за межами СРСР НТШ і УВАН, — фальсифікацією Шевченка, зокрема виступає він проти статті покійного М. Глобенка, «Шевченко в советському літературознавстві» та збірників УВАН «Шевченко».

Поза тим звернули на себе увагу проф. Кирилюка часописні статті в газетах «Батьківщина» і «Свобода». Збірники УВАН він називає глумливо «благенькими брошурками». Розуміється, інакше він і не може їх оцінювати. Для нас у Кирилюковій статті найцікавіші згадані вище його критичні уваги про советські «осяги» на полі шевченкознавства та інформації про те, що Інститут літератури АН

УРСР підготував науковий опис Шевченкових рукописів, в якому «повністю відтворено стан і зміст усіх автографів і списків творів поета, історію зберігання і переходу кожного документа від одного власника до другого» (стор. 17).*)

Для шевченкознавства найважливішою річчю з усього цього було б фототипичне видання всіх Шевченкових рукописів, а також таке саме видання рукописного «Кобзаря» 1845 року Бальмена-Башилова. Одначе про це проф. Кирилюк не згадує. «В пляні, — каже він, — є тепер видати повний науковий бібліографічний показник літератури про життя і творчість Шевченка, який має охопити в усій можливій повноті вітчизняну російську й українську літературу за період 1840-1959, а також літературу народів СРСР та іноземну літературу цього ж періоду» (стор. 17). Щастя, Боже! Але можна сумніватися, що в цьому нібито повному показнику будуть принотовані праці Василя Біднова, Миколи Глобенка, Михайла і Олександра Грушевських, Дмитра Дорошенка, Сергія Єфремова, Павла Филиповича й інших та сучасних еміграційних авторів на чолі з проф. Зайцевим. А без робіт цих авторів показник буде далеко не повний.

При згадці про такий показник до Шевченка мушу подати до відомости його авторів, що на доручення проф. Михайла Грушевського я від 1910 року рік за роком, аж до вибуху другої світової війни і потім пізніше, за совєтської й німецької окупації Галичини 1940-44 рр., наполегливо збирав матеріяли — українські, російські, польські, чеські й інші слов'янські та англійські, німецькі, французькі й ін., доповнюючи відомий показник Михайла Комарова. Проф. М. Грушевський мав видати показник у століття народження Шевченка, але вибух першої світової війни й далші події стали цьому на перешкоді. Тільки вже значно пізніше перебрав плян проф. М. Грушевського проф. Ол. Лотоцький. Заходом його вийшов напередодні другої світової війни мій показник видань Шевченкових творів від 1840 до 1939 року з літературою про них як XVI том повного видання творів Т. Шевченка коштом Українського наукового інституту у Варшаві. Цей показник з доповненнями за 1939-1961 роки видав недавно Микола Денисюк у Чикаго.

Проф. Ол. Лотоцький мав намір видати показник літератури про життя і творчість Шевченка в двох томах, але війна не дала йому змоги здійснити цей намір. Зібраний мною матеріял я дав у 1945 році на переховок до Українського історичного кабінету у Празі.

Тепер ці мої матеріяли повинні знаходитися в архіві Академії наук УРСР, якій передав їх чеський комуністичний уряд разом із усіма збірками згаданого кабінету.**)

*) Ця праця вже вийшла в світ накладом Академії наук УРСР під наголовком «Опис рукописів Т. Г. Шевченка». Київ, 1961, 556 стор., з 49 ілюстраціями, головне автографами, у кількості 1 000 примірників.

**) Докладніше про цю свою збірку літератури до Шевченка за 1830-1944 роки я згадав у статті «Завваги з приводу показника до Шевченка».

Розуміється, я не тільки нічого не маю проти того, щоб цей матеріал був використаний при складанні згаданого проф. Є. Кирилюком повного показника, але навіть дуже бажав би, щоб так сталося, аби тільки цей матеріал не запропастився.

Тут тільки зазначу, що в моїй збірці бібліографічних матеріалів до Шевченка, крім показника літератури про його життя і творчість, що появились від 1830 року російською, українською й багатьма іншими мовами, були показники перекладів Шевченкових творів на різні чужі мови, музики на слова його поезії, оповідань і п'ес, поезій, присвячених Шевченкові та на теми його життя і творчости тощо. Мій показник його образотворчих праць і літератури про них був уже вискладаний (він мав увійти до 12 тому варшавського видання), але через великий розмір монографії Дм. Антоновича був відложенний до іншого тому і не вийшов через вибух війни.

Переходячи до статей на окремі теми, зазначу насамперед ті, що дають матеріал до біографії поета. Г. Паламарчук подає «Невідомий лист В. М. Рєпніної до Шевченка» (стор. 193-198). Це чернетка листа княжни з Яготина 2 лютого 1843 року, яку автор списав із її записної книжки, що зберігається у відділі рукописів Інституту російської літератури в Ленінграді. Княжна, за своїм звичаєм, повчає поета, розписуючися про цілі, що їх він повинен досягнути: свобода, батьківщина, самопосягата. Д. Красицький у статті «Шевченко на Катеринославщині» (188-192) дає коротеньку довідку про перебування поета на Катеринославщині наприкінці серпня й початку вересня 1843 року. Нового в цій замітці немає нічого. В кінці її автор пише, що являв собою Катеринослав за Шевченка, спиняючися на історії міста. Характеристичне, що цитуючи Шевченкового листа до Я. Кухаренка з 26 листопада 1844 року про його подорож на Катеринославщину, Красицький не зважився зацитувати ті його рядки, де поет писав, що «сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями».

До студій над творами Шевченка відносяться три статті. Перша — це розвідка І. Айзенштока «Подражаніє сербському» (96-144). По надто розтягнутому вступі на тему, що зацікавлення Шевченка сербськими справами пояснюються тим широким інтересом до Сербії і подій у ній, який проявляється в Росії в 50-их роках минулого віку, автор переходить до завваги югославського вченого Владана Надича, що джерелом згаданої Шевченкової поезії була одна сербська пісня із збірника Вука Караджича. Айзеншток зазначає, що тут треба взяти під увагу й інші пісні з Караджичевого збірника. В кінці автор спиняється на книзі М. В. Берга «Переводы и подражания», друкованої 1860 року в друкарні П. Куліша. Шевченко міг знати Бергову книжку ще й тому, що на неї були дві рецензії Чернишев-

Див. «Свобода» (1962, ч. 135 від 18. VII) й «Українські вісті» (Н. Ульм, 1962, ч. 31 від 29. VII).

ського. Це останнє дає Айзенштокові нагоду до розгляду цих рецензій і перекладів Берга. Цей розгляд він кінчає заувагою, що між наслідуванням Шевченка й Берга лежить глибока прірва і щодо ідеології й естетики. Разом — багато зайвої балаканини, без якої сміло можна було обійтися. Замість короткої місцелянеї — довжелезна «розвідка». Автор, видимо, хотів блиснути своєю ерудицією, а попри це притягнути й Чернишевського, бо це у советських сферах «мило бачене».

С. Кудрицький у своєму лінгво-стилістичному нарисі на історично-літературну тему під наг. «До питання про ідейний зміст поезії Т. Г. Шевченка „Світе ясний, світе тихий”» (стор. 115-129) простежує вживання Шевченком слова — світ у різних інших його поезіях і приходять до висновку, що «аналіз лексико-семантичних варіантів слова „світ”, використаних Шевченком у, так би мовити, „релігійному аспекті”, свідчить лише про високий рівень атеїстичних (так! — В. Д.) поглядів, а не про внутрішні ідейні суперечності в його світогляді» (122). Дошукуючися тут впливу Сковороди, автор розглядає значення цього слова в творах нашого мандрівного філософа, який, критикуючи ортодоксію, догматизм і схоластику офіційної релігії, боровся з ними за допомогою тих символів і аналогій, які тлумачив в антиклерикальному дусі. Кудрицький вбачає в гімні Софронія, патріярха ієрусалимського VI віку «Світе тихий, святі слави безсмертного» вплив на вірш Сковороди «In notalem Jesu». Сковорода, критикуючи в своїх творах біблію й церкву, засуджуючи духовенство з кріпосниками, йшов в одному ряду з представниками російської й західноєвропейської культури XVIII в. Через Радіщева, декабристів і петрашевців його ідеї відбилися і на революційній поезії Шевченка, зокрема на поезії «Світе ясний». Шевченко здорово посміявся б над цією схоластичною премудрістю софіста, який з білого конче намагається зробити червоне, а з релігійного антирелігійне. Шевченко, хоч і списував у дитячі роки Сковородині вірші, у творах його не любувався, а ставився до них як до «безглуздох». Видко, тов. Кудрицький не звернув уваги на негативні відгуки поета про Сковородині філософічні твори в його повісті «Близнюки» (пор. стор. 67 VIII тому Шевченкових творів, вид. М. Денисюка).

Поезія «Світе тихий» взорована на згаданій автором добре відомій Шевченкові церковній пісні і нічого спільного ні з Сковородою, ні тим більше з безбожництвом не має, як і інші подібні вислови поета.

Стаття П. Приходька «До характеристики ідейно-художнього змісту послання Шевченка „І мертвим, і живим”» (стор. 65-79), як і попередня, є типовим для сучасних підсоветських авторів зразком усі Шевченкові думки, викликувані гнобительською політикою царського уряду, за всяку ціну, силоміць пов'язувати з російською «прогресивною» думкою, — з Белінським, Герценом і петрашевцями, хоч, пишучи «Послання», Шевченко був знайомий хіба тільки з думками Белінського, а останній висловлював якраз протилежні до його дум-

ки: мовляв, вищі верстви на Україні вже цілком змосковщені, і тому національні змагання Шевченка й інших «українофілів» анахронічні. Але як же ж можна розвінчувати «несамовитого Вісаріона», як росіяни називають Белінського — аджеж він, мовляв, хоч і припускав деякі помилкові твердження в оцінці можливостей національного розвитку пригноблених та відсталих народів, його висловлювання все ж таки, каже автор, «служили справі національного руху» (sic!). У поглядах Белінського відбилися, мовляв, думки, які хвилювали багатьох представників і ліберальної й демократичної інтелігенції та не лишилися чужими й для автора «Посланія» (стор. 78), — так закінчує свою статтю Приходько. Проте він усе ж таки намагається відокремити Шевченка від представників ліберального крила в Кирило-Методіївському братстві — Куліша, Костомарова, Білозерського. Мовляв, Шевченко був далекий від ліберально-націоналістичних ілюзій, а його гасло «своїї хати» і «своїї мудрости» суперечить уявленню «буржуазних націоналістів усіх мастей, включаючи й тих, що живуть та пишуть тепер на кошти американської розвідки» (стор. 73) — так мило озивається Приходько про нас бідних, пишучи на догоду московсько-імперіялістичному ЦК партії та НКВД.

Очевидно, в'яжучи українського поета з російськими «революціонерами-демократами» й відокремлюючи його від його українських друзів і однодумців, автор, говорячи про його соціальний радикалізм, не наважується навіть згадати про його ж радикалізм і в національній справі, доказом якого є майже вся Шевченкова творчість, в тому числі й та «своя хата», виразний сенс якої Приходько конче хоче затушувати.

І. Чапля в статті «Становлення нової української літератури і основоположна роль Т. Шевченка в цьому процесі» (стор. 46-64) не може почати, не перехрестившись на більшовицький лад: він посилається на Белінського (як же ж бо інакше!), що видатні твори літератури не бувають випадковим явищем, а обов'язково є в якійсь мірі наслідком попередніх творчих зусиль народу або в усякому разі пояснюються ними. Як знаємо, Белінський, говорячи таке, не мав на увазі української літератури, з якої глумився. Проте послання на російського критика дає авторові змогу, не попадаючи в підозру щодо нельояльності, говорити про органічну закономірність української літератури. Але зараз же він мусить заявити, що українська література в Росії і в Австрії (sic!) орієнтувалася на осяги передової російської літератури. Цим вона, очевидно, здобула право на існування, скажемо, розшифровуючи потаємну думку похливого советського Никодима.

Переглядаючи етапи становлення української літератури, Чапля каже, що завершують це становлення, чи то пак, як поправляється він далі, формування української нової (національної) літератури саме Шевченкові твори. При цьому він приписує Шевченкові створення й Кирило-Методіївського братства, що не відповідає дійсності. Твор-

чість Шевченка завершує, каже автор, процес формування й починає нову добу української літератури.

Шевченко, як основоположник цього нового етапу, визначив своєю творчістю перспективи й незаперечні можливості для розвитку української літератури, зокрема для української літературної мови. Тут Чапля забув лише додати, що ці можливості в умовах більшовицького режиму дуже обмежені, як про це свідчать і поміщені в збірнику праці.

Тільки після Шевченка, каже Чапля, українську літературу визнав культурний світ, її право на існування було відвойоване назавжди, бо не визнавати тепер українську літературу, як говорив М. Чернишевський (а це ж не абиякий аргумент для більшовиків! — В. Д.), означало б «тільки виявляти власну дикість». Але боронячи словами Чернишевського право української літератури на існування, автор не може відмітити того факту, що советський уряд намагався упхати українську літературу в тісні рамці літератури провінційальної, «для домашнього обиходу» (вжитку), та й саму українську мову прирік червоний московський царат у новій комуністичній програмі на невідкличну смерть. Далі говорить Чапля в своїй, повній, як бачимо, тріозмів, статті про те нове, що вніс в українську літературу Шевченко — її глибоку народність, реалізм, художню і мовну довершеність, досконалість, високу ідейність і демократизм, себто говорить про речі, відомі з давен-давна, але які доводиться повторювати наново в науковій розвідці. Розуміється, автор не забуває підкреслити, що «великий революціонер-демократ був тісно зв'язаний з революційно-демократичним рухом у Росії, російськими революціонерами — Белінським, Чернишевським, Добролюбовим та іншими» (стор. 63).

Це обов'язкова прикмета теперішніх підсоветських праць. До зануди обридла пісенька, що не будь російських революціонерів-демократів, не було б і Шевченка. Про всякого роду інші впливи, передусім польські, про які маємо монографію покійного Василя Щурата, про вплив німецького товариства на молодого Шевченка в добу його навчання в Академії мистецтв у Петербурзі, його німецьких друзів, що їх він дуже любив і шанував, нарешті, про вплив українського середовища (українська колонія в Петербурзі, «мочеморди» й кирило-методіївці на Україні тощо) — советським дослідникам говорити не вільно.

Свого роду додатком до Чаплиної статті є стаття В. Микитася «До питання про традиції давньої української літератури в творчості Шевченка» (стор. 33-45). Згадавши «Слово о полку Ігореві» і вірші Сковороди, автор вказує і на інші твори, що впливали на світогляд поета й сюжетність його творів — передусім різні видання, в яких описувалася минувшина України, її фолкльор і етнографія. Зазначає і власну Шевченкову працю археологічного й етнографічного характеру й пізніше його знайомство з історичними працями Костомарова

рова, з «Записками о Южной Руси» Куліша тощо. Спиняючися на розгляді традицій давньої літератури в Шевченковій творчості, Микитась ширше торкається «Сатири селянина 1764 року», з якою в'яжуться Сквородина пісня «Всякому городу нрав і права», а разом з ними, врешті, знаменитий Шевченків «Сон», та притягає до цього свого розгляду й інші українські сатиричні твори XVIII стол. Крім спільних мотивів у змісті, бачить автор і вплив лексики, елементу бурлеску і травестії, властивих цим творам, у різних Шевченкових поезіях.

Кілька розвідок присвячено Шевченковій поетичній мові. Так, В. Ващенко говорить про «художню синтаксу Шевченка» (155-166). Ствердивши, що синтаксична будова Шевченкових поезій досі дуже мало вивчалася, автор робить перегляд праць на цю тему Т. Зайцевої й В. Ільїна, а далі і сам докладніше спиняється на розгляді Шевченкових творів із синтаксичного боку. Ващенко вбачає в них багатство синтаксичної будови. «Синтаксичні ресурси поезії Шевченка, — каже він, — хоч і спираються на типові нормативні основи, проте в деталях вони значно різноманітніші, вільніші в своїх творчих можливостях». П. Петрова в російською мовою писаній статті «Українізми в лексиці русских повестей Шевченка» (167-187) каже, що ці українізми не результат поетового недосконалого знання російської мови, а вжиті свідомо і з розмислом. Студіюючи згадані українізми, Петрова виказує, що вони використані майстерно. Шевченко вживав їх доцільно. Авторка вичерпно спиняється на цих особливостях російських повістей українського поета. Шкода, що вона не використала Шевченкового щоденника й листування. Л. Добржанська в статті «Прислів'я в поетичній мові Шевченка» (130-154), розглядає прислів'я, що майже ідентичні з народними, вказуючи, що вони становлять органічний складовий елемент мовних засобів Шевченка. Але поет їх модифікував, перефразовував. Вжиті Шевченком прислів'я Добржанська поділяє на три групи: в першій групі часткове перефразування, при якому в основному зберігається безпосередній склад прислів'я, але відбуваються порівняно незначні заміни лексичного порядку одного слова другим — синонімічним. У другій групі модифікацій використовується одна, важливіша частина прислів'я, а випускається друга. Третю групу становить повне перефразування народного прислів'я з використанням лише ідеї, теми, яку автор розвиває в цілий уривок або робить навіть ядром, кісткою, сюжетно-тематичною основою цілої поезії.

Нарешті Ю. Івакін звертається «До питання про езопівську мову Шевченка» (30-95). Таку мову вбачає він у Шевченкових переспівах Давидових псалмів, вказуючи їх революційний тайнопис. Під вавилонською дочкою хоче автор бачити Катерину II, а під її дітьми — внука Катерининою — Миколу I, хоч і признається, що цей «здогад не можна довести» (стор. 94). Івакін застерігається, що до езопівської мови Шевченка не можна зараховувати тих творів, зміст

яких за цензурних умов був можливий без маскування, наприклад, «Осії, гл. XIV».

Чотири статті трактують про поширення Шевченкових поезій серед українського, російського й західно-європейського громадянства. А. Коржупова в статті «Боротьба за Шевченка на Буковині (кінець XIX — початок XX стол.)», стор. 287-298, замість спокійно, об'єктивного з'ясування, хто і як ширив на Буковині Шевченкові твори, мокрим рядном накидається на покійного проф. Степана Смалья-Стоцького, який найбільше спричинився до поширення Шевченкових поетичних творів на Буковині, закидаючи йому, що «він, будучи професором Чернівецького університету, протягом багатьох років отруював (sic!) свідомість юнаків-студентів націоналістичним дурманом». Він, бачте, проповідував антинародні ідеї про створення самостійної націоналістичної української держави з центром у Західній Україні на чолі з гетьманом (стор. 293). На знати, що подивляти в авторці — чи її нечуване незнання не так уже й далекого минулого, чи її безмежну глупоту. Аджеж покійний проф. Ст. Смалья-Стоцький, дійсний член Української Академії Наук з часу її заснування, професорував у Чернівцях перед першою світовою війною, і йому й на гадку не спадало проповідувати гетьманат з центром у Західній Україні — не знати, де саме. Можна багато чого закидати покійному, але не такий ідіотизм.

Розуміється, ідеалом Ст. Смалья-Стоцького, як і всіх тодішніх українських діячів, в тому числі й Івана Франка, була самостійна українська держава, але й тільки, і зовсім не з столицею в Галичині чи Буковині, як це по-дурному плеще Коржупова. Західні українці, а надто буковинці міцно держалися габсбурзької клямки, щоб пропагувати приписувані авторкою речі. Степан Смалья-Стоцький був великим шанувателем Шевченка й незрівняним інтерпретатором його поезій та незвичайно спричинився до поширення Шевченкових творів і їх належного розуміння на досить таки занечищеному московфільством буковинському ґрунті, і цієї заслуги йому ніяка московфілька не може відібрати. Накидається Коржупова й на «Інтерпретації Шевченкових творів» покійного академіка. В цій його праці вже заголовок однієї з статей — «Шевченко — співець Самостійної України» виводить її з себе.

Мовляв, «Смалья-Стоцький нахабно перекручував думки Шевченка, приписував йому свої, намагався затуманити читача, видаючи власні погляди за поетові».

Як справи стояли в дійсності, про це проречисто свідчать учні Ст. Смалья-Стоцького в своїх про нього спогадах, поміщених у присвяченому йому 172 томі «Записок НТШ», — проф. Омелян Цісик, д-р Лука Луців і д-р І. Новосільський. А найкращим послідовником його щодо розуміння й пояснення Шевченкових поезій був його улюблений учень, покійний д-р Василь Сімович, що був професором Львівського університету за першої більшовицької окупації Галичини. «Не менш ганебну справу робив, — каже Коржупова про другого про-

відного мужа української Буковини. — Омелян Попович». І чим спитаєте? — своїм коротеньким вибором золотих думок Шевченкового «Кобзаря» під наг. «Слово правди і науки» (Чернівці, 1895).

Зате авторка солідаризується з органом буковинсько-українських соціал-демократів «Борба», що демагогічно боровся з рідною «буржуазією», між іншим і за її ставлення до Шевченка. Але ніхто з них не заперечував заслуг Ст. Смаль-Стоцького й Ом. Поповича на культурному полі і в справі поширення Шевченкових поезій. Але, розуміється, за словами Коржупової, «лише після визволення» Буковини червоною армією її «трудящі по-справжньому відчули й оцінили велич невмирущого поета».

А як же! Вони добре відчули на своїй шкурі «новий» і «справедливий» лад і не раз пригадували й пригадують Шевченкові відгуки про москалів у «Невольнику», «Суботіві», «Великому Льоху», у «Сні».

Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали,
А москалі і світ божий
В путо закували.

Ці віщі Шевченкові слова з «Невольника» сміло можна застосувати й до теперішнього стану на Україні й на «визволених» землях Західньої України. Про це «визволення» Буковини багато могли б сказати симпатичній авторці діячі з-під прапору «Борби», що під проводом колишнього її редактора Осипа Безпалка помандрували на советську каторгу, щоб там поучитися більшовицької інтерпретації Шевченкових поезій.

Ф. Прийма, що спеціалізувався на дослідженнях взаємовідносин російських діячів із Шевченком та впливів російської радикальної й революційної літератури на Шевченкову творчість, містить чергову статтю на одну з подібних тем під наг. «Поезія Шевченка в російському суспільному й літературному житті 1870-1880 років» (стор. 220-271).

Автор дуже детально нотує всякі й найменші навіть прояви зацікавлення Шевченком й його творами, що виявилися у згадані роки серед російських радикальних і революційних кіл, та використання їх в їхній літературній і громадській діяльності. Дослідник уклав багато труду, щоб повищукувати потрібний йому матеріал у тогочасній пресі та скласти його в суцільну картину. На підставі своїх розшуків, поданих у його чималій розвідці, він стверджує, що в згаданий період поетичні твори великого українського поета були значно поширені серед російських читачів, а особливо нелегальні, ширені революційними гуртками; що російська публіцистика і критика демократичного табору, а надто преса революційного народництва протистояли намаганням реакційної публіцистики і критики принизити значення поетичної спадщини Шевченка, намагалися довести

її відповідність до вимог справжньої «високої» й повноцінної культури.

Картина, що її намалював Прийма, виглядає зовсім імпозантно, але вона сильно тратить на своїй барвистості, коли пригадаємо, що факти, які він наводить, це продукт у значній мірі самих українців, що брали участь у російських організаціях і пресі,^{*)} і що ці факти треба розложити на цілих два десятиліття. В дійсності справа цінування творів Шевченка, не згадуючи вже про інших українських авторів, російськими поступовими і навіть революційними колами виглядала і в ті і в наступні роки мізерно. Радикальні росіяни не дуже то цікавилися Шевченковими творами, — тільки їм махнути рукою на них, як на інші, наприклад, на Нечуя-Левицького чи що, було ніяково, бо як не як це були твори революціонера. Хіба ж не доводилося свідомим українцям почути від росіян, а то й від своїх «малоросів»: «Какая там у вас литература? — Один Шевченко. Взял книжку под мышку и только!» Оце глузування було поширене не тільки серед чорносотенців, але й серед дуже радикальних кіл, і воно позбавляє картину, намальовану Приймою, її переяскравлених фарб. Шевченко й український рух для загалу російського поступового громадянства й його преси були справою надто незначною, провінційною, а зусилля свідомого українства тавровано згірдливі як реакційний анахронізм, шкідливий для розвитку поступу в російській державі і для боротьби з самодержавством. Автор ці голоси обминає, а вони значно б стушували його надто рожевий малюнок. Тільки раз він наводить голос О. П. (олінковського), який сміявся з українців, що вони носяться з Шевченком, як із писаною торбою (стор. 248). Ой-ой, скільки таких Полінковських було — не перелічити! — і їхні голоси власне й відбивали загальний погляд росіян на Шевченка й українську справу взагалі. Я й мої ровесники добре знаємо з часів ще свого студентства, яких зусиль коштувало просунути у велику впливову російську пресу щось українське або в обороні українства. Цілком, як це діється в Америці з «New York Times» чи якою іншою впливовою американською газетою, не згадуючи вже про російську білоеміграційну пресу, навіть так звану поступову й демократичну з україножерним «Новым русским словом» на чолі. Цими своїми заувагами я не хочу знецінити муравлину працю Прийма. Вона безперечно цікава, як і взагалі всі його розвідки. Але йдімо далі.

М. Павлюк пише про «провідні ідейні тенденції в ранніх перекладах творів Шевченка на російську мову» (199-219), зачинаючи її дуже врочисто: «Перекладання поезій Т. Г. Шевченка на російську мо-

^{*)} Аджжеж усі ті імена, що їх наводить Прийма: Білоголовий, Божановський, Волховський, В. і Є. Гаршини, Гербель, Ге, Дебагорій-Мокрієвич, Дробазгин, Желябов, Завадський, Кільчевський, Лизогуб, Мачтет, Муравський, Потебня, В. і С. Синьогуби, Стефанович, Фроленко й ін., були свідомі українці, а Степняк-Кравчинський і Судзиловський — білоруси-українці.

ву було важливою ділянкою багатолітньої боротьби, яка точилася в дореволюційній російській літературі навколо творчості великого українського поета». Далі автор переглядає публікації перекладів, від Гербелевих з 1856-57 рр. почавши. Автор поділяє переклади на дві групи: одну репрезентували Гербель, Берг, Мей і Крестовський, а другу — протилежного напрямку — революційні демократи: Плещеев, Михайлов і Курочкін. Але виникли ці групи майже рівночасно й перехрещувалися та стикалися між собою. Різнили їх — передусім принципи вибору творів. Гербель вибирав те, що було політично незагострене, інші — навпаки. Тому деякі російські переклади були першими публікаціями відповідних Шевченкових оригіналів. А далі — і характер перекладу — вміння наголошувати у творах Шевченка те, що найбільше відповідало актуальним вимогам сучасності. Під цим аспектом Павлюк переглядає й оцінює початкові російські переклади. Н. Орловська в статті «Шевченко в західно-європейській критиці другої половини ХІХ стол.» (272-286), крім англійських, данських, німецьких, румунських і французьких авторів, бере чомусь «Колокол» Герцена і навіть спогади Тургенева в пражському «Кобзарі» 1876 року.

Закінчують збірник «Матеріяли до бібліографії шевченкіани за 1958 р.», що їх сумлінно зібрали Ф. Сарина й Л. Хоменко (стор. 299-318). На жаль, автори обмежилися лише Радянським Союзом та його сателітами. Захід — табу для авторів, що мають щастя жити в «найдемократичнішій країні світу», де вже здійснюється комуністичний рай. Від Заходу цей рай відгороджений височезним муром. Комуністичним Адамам і Євам суворо заборонено знати, що діється по той бік того муру — вони мусять задовольнятися тим, що подають їм їхні комуністичні бонзи.

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ДЕВ'ЯТОЇ НАУКОВОЇ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

(В-во Академії наук Української РСР. Київ, 1961, 8^о, стор. 246 + 2)

Збірник містить 12 статей, з них 8 були прочитані на 9 конференції, що відбулася 9-11 березня 1960 року в Ленінграді.

Відкривається вступною статтею проф. Олександра Білецького «Завдання і перспективи вивчення Шевченка» (стор. 13-25). Це найважливіша й найцікавіша стаття з цілого збірника.

Покійний Олександр Іванович був справжнім ученим, який, користуючися не абияким авторитетом і в урядових, а саме собою розуміється і в наукових колах, мав відвагу висловлювати сміливіше, ніж інші, свої думки й погляди на явища української літератури, хоч і йому доводилося кривити душею за кривавого тирана Сталіна. І саме згадана тут його стаття є найкращим доказом його відваги. Вже

на самому початку свого виступу він заявив, що не буде вихвалюватися досягненнями на полі шевченкознавства українських підсоветських науковців. Сказавши з чемности, що такі досягнення були, він піддав нищівній критиці справжній стан шевченкознавства в УРСР. З першого ж свого слова заявив він, що Інститут літератури ім. Шевченка при Академії наук у Києві зроби́в для вивчення Шевченка «покищо» менше, ніж Пушкінський дім у Ленінграді для вивчення Пушкіна. Це сказано надто евфемістично, але в дальших словах Білецький говорив одвертіше, хоч усе ж таки мусів похвалити деякі праці, як от монографію Кирилюка про Шевченка, протиставити її «пройнятій націоналістичними тенденціями» біографії Шевченка О. Кониського (стор. 14). Але це обов'язкова данина режимові, а поза тим він не ховає від підсоветського громадянина, що хоч «багато з того, що зроблено, радує, але чимало є й такого, що викликає якщо не гіркоту, то певну досаду» (стор. 15).

Тому він обіцяє говорити й про недоліки — «нехай, мовляв, це буде самокритикою».

Насамперед Білецький згадав «так зване академічне видання» (це його власний вислів! — В. Д.), в якому є чимало спірних моментів, тому, на його думку, воно не може здаватися дефінітивним (15). Далі він вказує на нескоординованість праці на полі шевченкознавства, «не вважаючи на наявність у нас великої кількості різних координаційних комісій» (16). І згадує про низку робіт, присвячених Шевченковій біографії, та купу літописів-хронік його життя і діяльності, а «в усіх цих літописах багато (треба б сказати сила-силенна — В. Д.) фактів, які до Шевченка не мають ніякого відношення», та різні неточності.

Покійний дозволив собі посміятися над авторами, що за всяку ціну хотять зв'язати Шевченка з російськими письменниками, що український поет, потрапивши у великий гурт знайомих Гребінки чи Струговщикова, відразу помітив Белінського, а той зараз пішов йому назустріч і зірким оком побачив у скромному юнакові майбутнього великого поета й революціонера-демократа, або що Шевченко не раз зустрічав Пушкіна, бо Пушкін жив у Петербурзі. Ходив тими самими вулицями, що й Шевченко, отже поети не могли не зустрічатися (стор. 17). Глузує Білецький і з праць, присвячених світоглядові Шевченка, його поглядам. Як правило, казав він, рецепт складання таких книжок простий: Шевченко — революційний демократ, отже він друг російських революційних демократів, отже він матеріяліст, атеїст, утопійний соціяліст тощо. Цитати до схеми підшукуються легко (18). Основна тенденція більшої частини таких книжок — це тенденція за всяку ціну виправити, вирівняти погляди Шевченка, «підтягнути» його з усіх сил до нашої сучасности (18). І далі автор наводить факти такого «підтягання»: що Шевченко величав Хмельницького за воз'єднання з Московщиною, що Шевченко з дитячих ще років був по-

слідовником Чернишевського. «Чернишевський, — сміється Білецький, — ще не встиг вступити на творчий шлях, а Шевченко був уже його послідовником!» (19). Що Шевченко був атеїст, борець проти релігії й «попів», що хоч він часто-густо і вживав слова, як Бог, святі тощо, але зовсім не вкладав у них релігійного змісту (19). Білецький вказує, що справжній атеїст такого не стане робити (20) і т. д.

«Нема потреби відривати від історичного ґрунту і створювати якогось понадчасового Шевченка, як це робили й роблять постійно українські буржуазні націоналісти від Грушевського до Смаль-Стоцького, від Леоніда Білецького (мого однофамільця, — додає автор, — але не родича!) до Дмитра Чижевського». І далі Білецький глузує з «інтерпретацій» Ст. Смаль-Стоцького і коментарів Л. Білецького до виданого в Канаді за редакцією останнього «Кобзаря» (стор. 21). Але він не згоджується з тим якимсь критиком, який озвався про це видання фразою «Досить, мовляв, переглянути його, щоб проникнутися зневагою і презирством до так зв. канадських шевченкознавців' із табору українських буржуазних націоналістів». Ні — каже він — ці націоналісти, «засідаючи у Вільній українській академії наук, що працює в Америці за допомогою східньо-європейського фонду... знають майже все, що ми друкуємо. А ми їх продукцію знаємо не досить. Не можна боротися з ворогом, — читаємо далі, — кризь 'димову завісу'. Не досить кинути в його бік слова 'націоналістичне багно', 'мерзенні фальсифікатори'. Не досить плюнути, вилаяти і сподіватися, що ворог від цього почне тікати. Є більш надійні засоби і насамперед точні наукові дослідження». І далі Білецький наводить курйози з підсоветських видань, присвячених Шевченкові, як, наприклад, Дм. Косарик приписав видання Кобзаря 1860 року, що вийшло коштом Платона Симиренка, робітникам його цукроварні, бо, мовляв, як «капіталіст» міг би видати твори поета-революціонера! (22). Те саме і з малюнками. Почали приписувати Шевченкові багато робіт, що йому не належать: Пушкін у труні, портрет Гоголя, карикатуру на Миколу I, а М. Шарінян, — сміється Білецький, — «побачила в так званому 'Діогені' Шевченка, де намальований жук-олень величезних розмірів, навіть... основу майбутніх дослідів Мічуріна» (24). А тим часом багато чого не зроблено. От «щороку Інститут мовознавства АН УРСР обіцяє видати великий словник поетичної мови 'Кобзаря'. Тим часом видання словника мови Пушкіна (справа більше складна за кількістю матеріялу) вже закінчується. А словником Шевченка нас тільки дражнять, і дражнять даремно!» (23). Подібними наріканнями на цілу низку недосліджених тем кінчає Білецький свою знамениту статтю. В ній вражають нас не вимушені проклятим режимом негативного характеру епітети на адресу чи то старших українських дослідників, немилых режимові (Ол. Кониський, Ст. Смаль-Стоцький, М. Грушевський), чи теперішніх еміграційних — це річ у советських умовах обов'язкова і, треба сказати, що покійний не надуживав цих епітетів, — а та гола правда про характер і зміст сучасного підсоветського літературознав-

ства взагалі, а шевченкознавства зокрема. Про це виразно свідчить і викривальний характер його статті, яку я з уваги на її вагу вважав за доцільне по змозі якнай докладніше тут зреферувати.

Дуже цікава й наступна стаття Є. Кирилюка «Питання Шевченкової текстології» (стор. 26-64), в якій він дає докладний критичний перегляд текстів дотеперішніх важливіших публікацій Шевченкових творів, довше спиняючися на вінніпезькому «Кобзарі» за ред. Л. Білецького (стор. 43-57), хиби якого дають йому добру нагоду пописатися своєю ельоквенцією у висміюванні українських буржуазно-націоналістичних шевченкознавців на еміграції, до речі, зовсім неповинних у методологічних промахах Л. Білецького, та на академічному виданні Шевченкових творів (стор. 58-64), де він відмічає — «істотні недоліки», які сталися «в наслідок усім відомих обставин», тому, очевидно, й не розшифровує свого таємничого натяку.

Змістовну розвідку дає Г. Сидоренко — «Ритміка Шевченка» (стор. 83-101). На цю тему були вже давніше цінні праці Ст. Смаль-Стоцького, Б. Якубського й ін., але Сидоренко згадує лише праці Ол. Багрія, М. Богдановича, «львівського прогресивного вченого» Ф. Колесси й пізніші, а годилося б дати перегляд усієї літератури на цю тему. Починає Сидоренко, як і годиться, цитуючи Чернишевського, який, так би сказавши, дав патент на існування української літератури. Хоч наведена цитата не має жодного відношення до теми.

Стаття складається з двох частин: 1) «Ритмічні форми поезії Шевченка» і 2) «До питання про строфіку Шевченка».

Дуже цікава також стаття В. Ващенка «Про будову словника Шевченкової мови» (204-211). Автор, що взагалі студіює Шевченкову поетичну мову, цим разом спиняється на принципах складання словника цієї мови. Я не буду спинятися над цією проблемою, бо про це ширше говорю в рецензії на «Словник Шевченкової мови» митрополита Іларіона, поміщений у ч. 5 нашого журналу. Митрополит Іларіон, на жаль, не додержується устійнених у статті Ващенка єдино правильних принципів укладу мовного матеріалу в словнику. Поза тим на нашу увагу заслуговують і три статті, присвячені малярській творчості поета.

Зачну від статті Я. Затенацького «Шевченко і петербурзьке товариство заохочування художників» (стор. 174-182), бо вона обговорює архівний матеріал про опіку цього товариства молодим адептом образотворчого мистецтва. Безпосередньо з статтю Затенацького в'яжуться попередньо вміщена стаття І. Гінзбурга «Шевченко і Брюлловська школа» (стор. 161-173), автор якої докладно виявляє позитивний вплив «великого Карла» на Шевченка, що його обоженював. Висновок статті: «Шевченко зумів зрозуміти і засвоїти [те] краще, [що було] в малюнку, художній манері і педагогіці Брюллова» (стор. 173). Думаю, що автор не гніватиметься на мене за мої вставки до його речення для кращого його зрозуміння.

Переходжу до статті Г. Паламарчук «Малюнки Шевченка в альбомі Броніслава Залеського» (стор. 184-203). Бр. Залеський учився у Шевченка малювати і поробив ряд малюнків під час аральської експедиції, в якій брав участь разом із українським поетом. У 1865 році він видав у Парижі альбом своїх малюнків. Оповівши про стосунки Броніслава Залеського з Шевченком, авторка докладно розглядає альбом, ділячи малюнки й офорти польського маляра на три групи.

До першої зачисляє композиції Залеського з введенням окремих елементів і деталей з малюнків Шевченка; до другої — офорти Залеського за його власними оригінальними малюнками з часу подорожі в Мугоджарські гори та походу на Ак-Мечеть; до третьої — офорти за малюнками Шевченка. Ця група, каже Г. Паламарчук, найцікавіша для дослідників мистецької спадщини поета і присвячує цій групі більшу частину своєї розвідки.

Відсутність в альбомі Залеського вказівки на те, що частина його офортів виконана за малюнками іншого мистця, призвела до того, каже авторка, що з поля зору дослідників образотворчої спадщини Шевченка випала ціла серія його малюнків. Дослідження альбому Залеського дає змогу встановити, що як маляр він був учнем Шевченка і що Залеський частину Шевченкових малюнків використав за його згодою для свого альбому офортів.

Переходячи до статей, що обговорюють поетичну творчість Шевченка, мушу відразу сказати, що всі вони, крім розвідки Ф. Прийми, могли б спокійно лишитися в теках їх авторів. «Провідні засади гуманізму Шевченка» приверненого до ласки колишнього диктатора советського шевченкознавства, сумнозвісного С. Шаблювського (стор. 65-82) — це не наукова студія, а звичайна собі журнальна стаття, яких шевченкознавча бібліографія налічує безліч. Очевидно, автор мусів забарвлювати своє писання посиланням на Белінського, Добролюбова, Горького тощо, ну, розуміється, і на Хрущова, як колись на Сталіна. Теперішній диктатор, що має обагрені українською кров'ю руки, розводиться про найгуманнішу ідеологію, якою є комуністична, вона бо вважає, що «немає нічого дорожчого за людину» (стор. 78), і в ім'я любови до людини чинить нечувані жорстокості, як це стверджує трохи вище Луначарський, кажучи, що «революціонер є жорсткий якраз через свою гуманність» (стор. 72). Отже, чекісти це найбільші в Радянському Союзі «гуманісти».

Але при чому тут Шевченко? Хіба його творчість має щось спільне з гуманізмом Луначарського і Хрущова?

Стаття О. Мельниченка «Шевченко і Кольцов» (стор. 102-125) вражає самим зіставленням цих імен. Чимось стародавнім віє від такого наголовку, нагадуючи натякання російських народолюбців про «народних поетів» (себто «простонародних») — Шевченка, Дрожжина, Кольцова й Нікітіна, наче геніяльний український поет був рівня цим

римуваньникам. Той факт, що Шевченко, як і вони, «був виходцем із народу», ще не виправдує блюзнірських зіставлень. Для нас могло б бути цікавим, яке місце посідає Кольцов у біографії Шевченка, чи були між ними ближчі взаємини; бо мало сказати, що Шевченко вже в молодості «безумовно знав поезію Кольцова» (стор. 104), що він «міг читати Кольцова» (стор. 105). Очевидно, міг, але, як уже зауважив на адресу советських шевченкознавців покійний акад. Ол. Білецький, це не ствердження факту, а тим часом советські автори такі припущення вважають уже за самі факти. І от Мельниченко, нічим цього не підтверджуючи, пише: «Шевченко чув не раз кольцовські вірші, оскільки їх любив слухати його вчитель» (Брюллов — В. Д.). І, приточивши ще пару таких «фактів», твердить, що «все це посилювало інтерес Шевченка до поезії співця степів» (105). Тема «Шевченко і Кольцов» зводиться до того, що Шевченко читав поезії Кольцова, чув їх деклямації, а, будучи на засланні, прохав Лизогуба прислати йому твори Лермонтова й Кольцова, от і все, і розписуватися з приводу цього на цілих 20 з чимось сторінок цілком зайва річ. Чим же заповнив автор цю свою велику статтю? — зв'язками з російською літературою, а головне — переповіданням змісту віршів Кольцова й зіставленням їх змісту й мотивів із Шевченковими поезіями. Але, наслідуючи Мельниченка, можна захаращувати збірники праць про Шевченка безмежною кількістю подібних, як у нього, порівнянь Шевченкової творчості з творчістю першого-ліпшого поета світової літератури, якщо той поет «вийшов із народу», як Шевченко.

Не хочу занадто протягати свій огляд, тому й не наводитиму сміхотворного висновку автора, яким він кінчає свою статтю, тим більше, що ніякої справжньої спільності між обома поетами цей висновок не доводить. Сміх і горе з такими «шевченкознавцями», як Мельниченко *et tutti quanti*.

Стаття Ф. Прийми «Шевченко і студентський рух періоду революційної ситуації в Росії 1859-1861 років» (стор. 127-160) своїм змістом доповнює вже вище згадану його статтю в попередньому збірнику. В даній статті автор пильно групує всі відомості про знайомства Шевченка з студентами та знайомство останніх з його творами й використання їх у пропаганді. Але й він не встерігся від притаганих підсоветським авторам припущень. Наприклад, на стор. 135 читаємо: «Логічно припустити, що члени цієї організації (революційних студентів Харкова й Києва — В. Д.) могли повідомити поета про своє існування», а на стор. 136 — «про існування таємної студентської організації в Київському університеті Шевченко міг знати»; на стор. 143 — «про розгром московського студентського гуртка міг дізнатись і від приватних осіб»; на стор. 152 — «Шевченко неминуче повинен був неодноразово зустрічатися з П. В. Павловим»; на стор. 153 — «зовсім не виключене, що петербурзькі студенти відвідували квартиру Шевченка». Це все могло бути й не бути. Поки

не маємо фактичного підтвердження цих взаємин, на маємо права їм вірити. Проте, не зважаючи на такі недоліки, розвідка Ф. Прийми безперечно цікава своєю фактичною стороною.

Шкода, що ми не маємо подібної розвідки про зв'язки Шевченка з польськими, наприклад, колами. Чомусь автор тільки згадав про зв'язки молодого Шевченка з студентами білоруського й польського походження в 1838-1840 рр., а не оповів про них докладніше, лише пославшись на статтю в журналі «Русская литература» (1958, ч. 3), яка, на жаль, мені не відома. Кінчаючи огляд розвідки Ф. Прийми, зауважу, що прикре враження справляє задовга й надто пристрасна полеміка автора з С. Рейсером з приводу ляйпцігського видання Шевченкових поезій 1859 року (стор. 137-142).

Закінчують збірник дві роботи сучасного бібліографа Ф. Сарани: «Стан і завдання бібліографії шевченкіяни» (стор. 212-218) і «Матеріали до бібліографії шевченкіяни за 1959 р.» (стор. 219-247).

Першу свою статтю автор починає заувагою, що нема потреби перелічувати й аналізувати всі шевченківські бібліографії, особливо дореволюційні (стор. 212). Розуміється, що робити огляд і давати оцінку кожній маловажній роботі, яка нічого не вносить до шевченківської бібліографії, річ зайва — досить згадати про такі показники в окремій бібліографії шевченківської бібліографії. Але, говорячи про стан і завдання бібліографії шевченкіяни, конче потрібно не тільки згадати й оцінити важливіші праці, що становлять певний етап, тоді яснішим стане завдання: що треба зробити на доповнення до вже зробленого. Це розуміє і автор, але він не вагається згадувати праці бібліографів, немилих режимові, і спиняється тільки на показнику М. Комарова й рецензії на неї Франка, та на показнику М. Яшека, а потім коротко оповідає про працю над шевченківською бібліографією від 1936 року, при чому згадує навіть невеличкі советські показники, які не представляють жодної вартості. Про один такий показник, виданий у 1955 році, автор сам пише, що він «підготовлений недоброякісно» (стор. 215). Зокрема згадує про наукову бібліографію видань Шевченкових творів, яку складає Ю. Меженко. Про бібліографічні роботи, які вийшли за межами Радянського Союзу, Сарана озивається, очевидно, негативно, — хвалити їх не наслідуюється. «Говорячи про зарубіжні бібліографії, — каже він наприкінці своєї статті, — треба розрізняти, яку мету вони мають, хто їх упорядники» (стор. 217). Справа отже не у вартості роботи, а у «благонадійності» автора. «Наприклад, — читаємо далі, — у 1938 р. за кордоном вийшов шістнадцятий том так званого повного видання творів поета, де вміщено бібліографічний показник творів Шевченка, складений бібліографом В. Дорошенком. Це видання в цілому досить докладно схарактеризував Є. П. Кирилюк у доповіді на даній конференції. Щодо згаданої бібліографії, то тут яскраво виявилася буржуазно-націоналістична концепція упорядника, який не включив до показника

видання творів Шевченка в перекладах на мови народів СРСР і насамперед на російську мову, а також видання мовами народів зарубіжних країн» (стор. 218). На це я можу сказати одне — Сарана не подивився на наголовок мого показника. Ціллю його було дати список видань оригінальних творів Шевченка, а не перекладів на котрі-будь мови. Я зробив лише виняток для перекладів російських творів поета на українську мову.

Так само безпідставний закид Сарани загального характеру щодо тенденційно-націоналістичного характеру мого показника видань Шевченкових творів. Кожний, хто мав змогу користуватися ним, може засвідчити, що складено його незвичайно об'єктивно. Занотовано всі видання, які виходили в Радянському Союзі, і літературу про них, поміщену в комуністичній пресі. Отже я не замовчував ані продукції радянських видавництв, ані відгуків радянських літературознавців, як це роблять радянські автори й бібліографи з виданнями і працями українського демократичного табору. Розуміється, в мою показнику не поминені праці М. Грушевського, Дм. Дорошенка, С. Єфремова, П. Зайцева, П. Филиповича й інших наших заслужених учених. Оце й є причина нападів на мою працю, але в очах об'єктивного дослідника ці їхні напасливі виступи ніяк не можуть підважити мою працю. Я більш ніж певний, що в глибині своєї душі мої радянські зоїли таки визнають усю вагу моєї праці, тільки про це їм не вільно сказати вголос. Я був би дуже цікавий на характеристику проф. Є. Кирилюка мого показника. Сарана, згадуючи про неї, сугерує читачеві, що вона мусить бути нищівна, але ні словом не обмовився, що ж саме сказав Кирилюк.

У розглядуваному збірнику праць 9 Шевченківської конференції, на якій Кирилюк критикував мій показник, цієї його критики нема. Розуміється, хвалити йому було незручно, отже мусів гудити, але годі повірити, щоб висував той закид, що його підніс Сарана, бо вже надто він смішний.

Як і в попередніх збірниках, так і в цьому, знаходимо докладну бібліографію шевченкіяни за 1959 рік (стор. 219-247), але лише тієї, що появилася в межах Радянського Союзу. «Найдемократичніша й найвільніша країна в цілому світі» страхається навіть бібліографії зарубіжних праць про Шевченка.

ГЕРМАН ГЕССЕ: ТРИ ЛИПИ

Понад сто років тому, на зеленому кладовищі шпиталю св. Духа в Берліні стояли три розкішні старі липи; а були вони такі великі, що своїм перепленим гіллям і могутнім верховіттям покривали, наче велетенський дах, усе кладовище. Про походження цих гарних лип, які відлежало від нашого часу ще на кілька століть, оповідають так:

Жили в Берліні три брати, що їх в'язали така щира дружба та довір'я, які можна бачити лише зрідка. І сталося одного дня, що наймолодший з них вийшов увечорі з дому, нічого про це своїм братам не сказавши, бо він хотів зустріти на якійсь далекій вуличці дівчину і погуляти з нею. Але перше, ніж він, затоплений у солодке мріяння, дійшов до цієї вулички, до нього донеслися з темного і пустинного закутка між двома домами тихий стогін і хрипіння. Він відразу ж пішов туди, бо подумав, що там лежить якась тварина, а, може, й дитя, з яким сталося щось недобре і яке жде допомоги. Ввійшовши в темряву глухого закутка, він з жахом побачив людину, що лежала в крові. Він схилювався над нею і спочутливо спитав, що скоїлося; проте дістав у відповідь тільки слабкий стогін і клекотання в горлі; бо потерпілий лежав з ножовою раною в серці. За кілька секунд він помер на руках свого помічника.

Молодик не знав, що йому тепер робити; а що людина не подавала вже жодного знаку життя, він, вражений і безпорадний, подався нерішучими кроками на вулицю. Але тут перестрілися йому два нічні сторожі, і він ще думав, чи кликати їх на допомогу, чи краще пройти повз них мовчки, як сторожі помітили його настрашеність, приступили до нього, відразу побачили кров на його черевиках та рукавах і затримали його, майже не слухаючи того, що він почав їм благально оповідати. Вони знайшли мертве тіло, яке вже хололо, і, не гаючися, повели гаданого вбивцю в острог, де на нього поклали заліза і взяли під строгий нагляд.

Другого ранку суддя вчинив йому допит. Принесли тіло вбитого, і щойно тепер, при денному світлі юнак впізнав у ньому ковальського челядника, з яким він колись бував в одному товаристві. Але перед тим він зізнав, що особа вбитого йому не відома і він рішуче нічого про нього не знає. Тому підозра, що заколов челядника він, стала ще сильнішою. Протягом дня знайшлися свідки, які

знали вбитого, і була також мова, що давніше юнак приятелював з молодим ковалем, але потім посварився з ним за дівчину, і вони розійшлися. Правди в цьому було дуже мало, тільки дрібне зернятко — і до нього обвинувачений признався без страху, одночасно заперечуючи, що він не винен, і прохаючи не ласки, а справедливости.

Суддя не мав сумніву, що юнак є вбивцею, і думав, що незабаром він знайде досить доказів, щоб засудити молодика і передати його в руки ката. Чим більше в'язень заперечував і цурався знання речі, тим більше виглядав він на винного.

Тим часом середній його брат — найстарший від вчорашнього дня був у справах за містом — даремно чекав вдома на наймолодшого, а потім почав його шукати. І коли він почув, що його брат сидить у в'язниці і що його обвинувачують в убивстві, яке брат уперто заперечує, він відразу пішов до судді.

— Пане судде, — сказав він, — ви ув'язнили невинного, випустіть його! Вбивця я, і не хочеться мені, щоб за мене терпів той, на якому провини нема. Я ворогував на коваля і підстерігав його; а вчора ввечері я побачив, що він чомусь зайшов у ті суточки; тоді я пішов за ним і заколов його ударом ножа у серце.

Суддя, здивований, вислухав цю сповідь, і наказав закувати середнього брата і пильно його сторожити, поки справа не з'ясується. І так лежали обидва брати в кайданах у тій самій в'язниці; але наймолодший нічого не знав про те, що зробив для нього його брат, і ревно наполягав на тому, що він не винен.

Минуло два дні — без того, щоб суддя міг розкрити щось нове, і він уже схилявся до думки, щоб повірити тому, хто сам себе обвинувачував. В той час повернувся до Берліну з своєї поїздки найстарший брат, не знайшов у домі нікого і дізнався від сусідів про те, що сталося з його наймолодшим братом і як середній задля нього віддав себе в руки судді. І ще в ночі пішов він до судді, попросив його розбудити і став перед ним на коліна з словами:

— Достойний пане судде! У вас сидять закутими в ланцюги два невинні, які терплять за мою провину. Ковальського челядника не вбив ні наймолодший, ні середній мій брат, а вчинив убивство я. Мені вже не сила зносити, що замість мене сидять ті, які ані в чому не провинилися, і я дуже прохаю вас: випустіть їх і візьміть мене, бо я готовий заплатити за своє злочинство своїм життям.

Ще більше здивувався суддя і не знав іншої ради, як ув'язнити і третього брата.

Наступного ранку, коли сторож подавав наймолодшому братові його тюремний хліб, він сказав йому:

— А тепер мені справді хотілось би знати, хто властиво з вас трьох є кривавим нелюдом.

Хоч як наймолодший просив і питав, сторож не схотів сказати йому ще щонебудь; але з його слів стало юнакові ясно, що його брати хочуть пожертвувати своє життя, щоб урятувати життя йому. Він вибухнув голосним плачем і зажадав, щоб його повели до судді. І коли він, закутий, уже стояв перед ним, він знову заплакав і мовив:

— О пане, простіть мені, що я вас загаїв так довго! Але я думав, що ніхто не бачив мого злого діла і що ніхто не зможе довести мою провину. А тепер я бачу, що все мусить піти дорогою правди; я не можу упиратись і хочу признатися, що це я, саме я убив коваля; тільки я мушу заплатити за це своїм нещасним життям.

Суддя широко розкрив очі і подумав, що все це йому сниться; його зачудування було безмірне, і в глибині душі він почав відчувати страх перед цією дивною справою. Він наказав відвести в'язня знов в острог і тримати його там, як і обох його братів, а сам довго сидів, заглибившись в роздуми, бож він бачив, що вбивцею міг бути тільки один з братів і що інші два готові були піти на страту тільки з шляхетности і рідкісної межі братами любови.

Але його роздуми не дали йому розв'язки, і він зрозумів, що з звичайними людськими гадками тут не прийдеш ні до чого. Тому він лишив другого дня заарештованих під добрим наглядом і подався до курфюрста, якому і розповів про цю чудну справу з усіма подробицями.

Курфюрст слухав його, глибоко вражений, а наприкінці сказав:

— Річ дивна і рідкісна! Мое серце говорить мені, що вбивства не вчинив жоден з трьох, також і наймолодший, що його забрали ваші нічні сторожі, і що все, говорене ним на самому початку, є правдою. Але тут ідеться про насильницьке відібрання людині життя, і ми не можемо випустити запідозреного без нічого. Отже я хочу покликати на суддю цим трьом вірним братам самого Бога і піддати їх Його вирокові.

Так і вчинено. Надворі була весна, і одного ясного і теплого дня трьох братів повели на зелений лужок і дали кожному молоду і міцну липку. Вони мали посадити ці деревця, але заколовши в землю не коріння, а юні зелені віти, щоб їхне коріння підіймалося вгору; чие деревце пропало б і засохло перше, того мали вважати за вбивцю і засудити.

Брати зробили загадане: кожен старанно зарив своє мале дерево, встромивши гілля в яму. Але минуло не так багато часу, і всі три

дерева почали броститися і здобувати нове гілля — на знак, що всі три брати невинні. Ці липи розросталися, ставали великими і стояли на кладовищі шпиталю св. Духа в Берліні кілька століть.

Переклав М. ОРЕСТ

ГЕРМАН ГЕССЕ, один з найвизначніших представників німецької літератури нашого століття, помер на 86-му році життя в Монталь-йолі (Швейцарія, Тессінський кантон).

Син місійного проповідника, письменник народився 2 липня 1877 року в місті Кальв (Вюртембергія). Позиція, яку він зайняв, разом з Роменом Ролляном, супроти першої світової війни, дає право назвати його носієм гідності європейського інтелекту і охоронцем етичних підвалин західної культури. В 1923 році письменник прийняв швейцарське громадянство.

Творчість Германа Гессе охоплювала ділянки поезії і прози. Поруч оповідань його прозовий доробок складається з поважної кількості великих речей: «Петер Каменцінд», «Під колесом», «Гарною є молодість», «Кнульп», «Нарцис і Гольдмунд», «Степовий вовк», «Повернення Заратустри», «Сідгарта», «Гра скляного намиста» та інші.

В 1946 році Герман Гессе став лавреатом премії Нобеля. Ця нагорода була йому надана «за його надхненну творчість, яка в своєму сміливому і глибокосяжному розвитку репрезентує ідеали класичного гуманізму, а також високу стилістичну умілість».

У швейцарському видавництві Manesse -Verlag, Zürich, у серії «Manesse-Bibliothek der Weltliteratur» появилoся німецьке видання вибраної прози М. Коцюбинського (переклад Анни-Галі Горбач) під наголовком

М. KOZJUBYNSKYJ
FATA MORGANA UND ANDERE ERZÄHLUNGEN,

1962; ціна 12.20 нм.

У збірку увійшли: *Фата мортана, Дорогою ціною, Помстився, Сміх, Відьма, В путях шайтана.*

Е. Е. КАММІНГС: AMORES

I

подумай О
жінко про це
моє тіло.
бо воно

лежало
з порожніми руками
на затьмарених горбах
мріючи про тебе,

прийми ці
вперті ненаситні
очі
що бачили

нічний безмовний карнавал:
малювання
під'їми
метеорами

які пливають з грайливих
і безсмертних рук; —
вибух
струменя зірок

(в майбутньому ти
пам'ятатимеш цієї ночі дивні
екстази повільно,
у насиченому

серці скорі
квітожахливі
спомини
будуть

рости, повільно
вертаються на
вибрані червоні губи
безмежні візії)

II

звисає
одинокий місяць
на блакитній
ночі

закоханий від вод

тремтячий,
засліплене мовчанкою
хвилясте небо тужить там

де в тутім беззір'ї
помазаний поривом
золотий коханець

стоїть в німій пітьмі
гнучкий
і
настирливий

(і знов

любове я повільно
збираю
з млосних уст твоїх

тремтячу
квітку)

III

як море є чудове
з божих
рук які його післали
спати на землі

і земля марніє
місяць крушиться
одна по одній
зорі пурхають у порох

але море
не міняється
воно відходить геть із рук і
воно вертається до рук

і є зі сном...

любове,
ламання
душі
твоеї
на
моїх губах

IV

якщо я вірю
в смерть будь певна
це
тому

мертвий і золотий
рік
звичайна судорога
в

поросі
це проминання всіх ясних речей
тож ми також
лагідно

у гостинну
землю, О
тоді
ввійдім

візьми
шумливий вітре
ці крижкі розкоші геть від
нас зімни їх заховай

їх у твоєму віддиху жени
їх в небуття
бо ми
заснули б

це проминання всіх ясних речей
ні зволікання ані думання
в минуле хай не буде
нам О

душе, але прості
веселі стопи страх-нищими
і славою загорнені
обличчя

введи нас
у
поважну
стрімку

темряву

VI

я люблю
думати що в
квітці яку ти мені дала як ми
любилися

да-
лекі солодко-привітані уста
затримались,

якщо це дивно
спостерігати голод своїх
губ за мертвим,
я звелю
йому спокійно і з достойним

кроком віднайти
 твоє обличчя і я
 благаю, певними наївними і бездоганними
 годинами

мертвими також
 якщо він загостить прийми
 його немов коханця пишню
 будь
 лагідна

бо я його довірив
 твоїй ласці, і
 в його країні

він зоветься смерть

VII

О Достойна
 Пані недотриманих моїх захоплень
 якщо я написав
 одну крихеньку

пісню під вікном душі твоєї
 це не є як кожна інша пісня
 (співці ті інші
 вони лишались вірні

багатьом речам і всьому що
 вмирає
 а я лиш часом вірив
 у Ніщо і в те що не вмирає

вони любили гарний
 місяць ніколи не казали злого
 про красиві зорі а до
 спокійного складного

й очевидного
 вони лишались вірні
 що я ненавиджу,
 одверто

признаюся я був вірний
 тільки шумам хробаків.
 в пригожий день
 і під химерним сонцем)

Достойна Пані
 візьми поспішно
 мою одну крихеньку пісню
 щоб ми могли дивитися разом

як за приреченим
і точним усміхом спокійного
наявного затьмареного карнавалу
життя де до звичайної
мелодії можливих скрипок витанцьовують
чесноти квадратові та довгасті пропріхи
досконало
жестикують точні

напнуті губи непродажнього
Ніщо під багатим
сонцем, під недостатнім
днем під шумом хробаків

VIII

твій маленький голос
прибіг підскакуючи по дротах
і я нараз відчув
запаморочення
З криками й штовханнями веселих квітів
ледь підстрибуючі вогники в високих каблуках
вклонялися мені перед очима
або блимаючи в мою сторону
заглядали вгору
зухвало-чарівними лицами
на мене налягли плавучі руки
закрутили і жбурнули в радісний танок
угору
Вгору
з блідими і поважними
зорями й Веселим
місяцем
люба дівчино
як я божеволів як ридав коли почув
через час
і припливи і смерть
підстрибуючий
Солодко
твій голос

Переклав Богдан БОЙЧУК

e. e. cammings

Друкуючи ім'я і прізвище поета з малих літер, хочемо віддати останню пошану великому новаторові американської модерної поезії його власним стилем. Відійшов він, віримо, продовжувати свою ліричну подорож, 3 вересня 1962, пробувши тут 67 років.

Лишив для нас приблизно 40-літній труд: одинадцять збірок віршів (Tulips and Chimneys, 1923; AND, 1925; XLI Poems, 1925; is 5, 1926; W [ViVa], 1931; no thanks, 1935; New Poems, 1938; 50 Poems, 1940; One Times One, 1944, XAIRE, 1950; 95 Poems, 1958), дві драми («Him» і «Santa Claus»), балет

«Tom», прозові речі — «The Enormous Room», «Eimi», «Anthropos — the future of art», «Six nonlectures», та колекцію образів, виконаних олівцем, вуглем, олією, тушшю і акварелею.

Народився в Кембріджі (Массачусет), 1894 року, і вже першою своєю збіркою «Tulips and Chimneys» поставив себе в ряди найвизначніших модерних поетів (з Езрою Павндом і Т. С. Еліотом — цим ми не хочемо робити ніяких стилістичних класифікацій, бо Е. Е. Каммінґс був настільки оригінальною мистецькою індивідуальністю, що всякі порівнювання були б у найкращому випадку умовні).

Коли англосакська поезія в основному реторична, то творчість Каммінґса є одним з найсильніших винятків — вона наскрізь лірична, скажемо, безпосередньо, до простоти лірична. Складність і експериментація Каммінґса в інших площинах: в мовній, синтаксичній, ритмічній та звуковій, — тут поет з великим відчуттям матеріялу і з великою відвагою оновлював мову, спосіб вислову, аналітично розбирав на частини слова, вживав пунктацію тільки як функційний поетичний матеріял, так само послуговувався і звуками чи великими і малими літерами.

Був покійний поет великим індивідуалістом, оспівував те, що дає окремій людині відчуття краси, а ненавидів всякі суспільні чи цивілізаційні прояви, які приглушують індивідуум людини. Крім ліричного таланту, Каммінґс визначався ще й сатиричним, гострим і сміливим. В журналі «Тайм» є така загальна характеристика поета: там говориться, що Каммінґс був романтичним індивідуалістом, який проповідував «релігію серця, в якій любов не є емоцією, а божеством. Її кредом була віра в чудо індивідуальності людини, в спроможність (людини) любоватися красою, весною, квітами і дівчатами. Її сузір'я чортів, яке розрослося, як Каммінґс обсервував модерний світ, включало сухий інтелект, точні науки, масову опінію, ісповідання забезпечення, Зіґмунда Фрейда — все в середині людини чи зовні, що старається обмежити її індивідуалізм, зменшити її відчуття чудесного».

Цей 1962 рік творить багато літературних спустошень. Декілька місяців тому пішов нобелівський лавреат, останній з великих американських прозаїків Вільям Фолкнер, того самого тижня, що й Е. Е. Каммінґс (1 вересня 1962) на 67 році життя (як і Каммінґс) відійшов Тодось Осьмачка, великий український поет. І лишається не тільки жаль, лишаються порожні місця. Б. Б.

**РОМАН КОВРИНСЬКИЙ: УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ
ТА ЇХ МИСТЕЦТВО**

I

Поява першої друкованої книжки була в історії нашої культури знаменною подією, що спричинилась до піднесення рівня духового життя, до росту освіти і розвитку шкіл на наших землях та викликала нові культурні потреби, які поширилися й на інші ділянки нашого життя.

Писати про книжку, цей великий капітал знання та творчої праці людського розуму — значить писати про культуру людини чи народу даної доби, що представив у друкованому слові обличчя тієї епохи, свої культурні надбання та зробив їх для наступних поколінь незабутніми і безсмертними.

Перехід від рукописних книг до друкованих позначився великим поступом техніки, що її раніше опанували народи Західньої та Південної Європи. Металевими плитками відбивано там друки вже раніше, але щойно винахід рухомих черенків пристіпив, раціоналізував та вдосконалив техніку відбивання більшої кількості примірників того самого змісту та форми. Завдяки винаходів Гутенберга та дальшим працям Костера, Гарамонда й інших поширилася друкована книжка на Заході у швидкому темпі та виявила велику різноманітність за змістом та спеціальностями у різних ділянках знання.

Тодішне друкарство стало виявом нового здобутку техніки, як його продукт — книжка становила видиму форму духової творчості людини.

Розвій друкарства на Україні натрапляв спочатку на деякі труднощі. До цього спричинилося упередження суспільства до нового явища — друкарства, брак серед деяких верств населення розуміння великої ваги друкованого слова та дивне нерозуміння ролі перших наших друкарів, на яких суспільство дивилося як на звичайних собі майстрів. Треба б тут ще додати, що у той час приналежність українських земель до складу Литовсько-Руської, а зокрема Польської держави позначилася певним гальмом культурного розвитку. Цей державний зв'язок стримував природний розвиток нашого духово-творчого життя, а освічені верхи, що вчилися у польських колежіях, користувалися латинськими та польськими книжками. Тоді ж багато української шляхти перейшло до чужого (польського) табору,

а суспільно-культурний духовий рух у Польщі мав великий вплив на еволюцію українського культурного життя тієї ж доби.

І тоді саме українське друкарство відіграло поважну роль в боротьбі з наступаючою латинізацією та польонізацією. Українські друкарні стали тими культурно-освітніми установами, що разом зі школою обороняли батьківську віру і були тими центрами, де зосереджувалося культурно-національне життя та його провідна верства, що підтримувала розвиток друкарства.

Давні українські книги на наших землях видавалися головне церковно-слов'янською мовою і були переважно церковно-релігійного змісту. Псалтир та часослов стали основою навчання, а біблія — підставою тодішньої освіти. Бажанням кожної письменної людини тих часів було мати у себе біблію для читання й самоосвіти, бо читання та розуміння церковно-слов'янського чи грецького текстів розкривали людині ширші горизонти та поширювали її знання і освіту.

II

Спонукою до написання цієї статті були дві знаменні події в історії українського друкарства, що їх відзначили Бібліотечна та Мистецтвознавча Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку: 470-річчя появи перших українських друків поза межами України, та поверх 390 чи 380 років появи перших українських друків на території України. У 1491 році Швайпольт Фіоль надрукував у Кракові перші кириличні книги: Октоїх, Часословець, Тріодь постну, Тріодь цвітну та Псалтирь слідувану. На території ж України появилось у 1569 році Учительне Євангеліє, видане Заблудівською друкарнею, а п'ять років пізніше — перший друк Львівської друкарні — Апостол, виданий у 1574 році заходом та друком Івана Федоровича, який опісля, у 1580-81 рр., видав в Острозі — Новий Завіт та славну Острозьку Біблію.

Що перші кириличні видання друкувались поза територією України, не може нас дивувати, бо в той час друкарство даного народу не обмежувалося тільки його територією. Слов'янські книги друкувались також у Німеччині, Північній Італії і т. д.

Наукові конференції, що відбулись в Нью-Йорку в грудні 1961 та в квітні 1962 року, відзначили ці знаменні події. На першій конференції д-р Олександр Соколишин виголосив доповідь про друки Швайпольта Фіоля, а с. протопр. Орест Іванюк — про Острозьку Біблію. На другій, крім доповіді проф. А. Малюци, яка не належить до нашої теми, пані проф. Дарія Горняткевич виголосила доповідь про мистецтво українських стародруків. Обидві ці конференції

ції наświetлили деякі етапи розвитку українського друкарства та дали цікаві і ґрунтовно опрацьовані реферати із цієї ділянки.

Про особу Швайпольта Фіоля та його друкарську діяльність маємо численну наукову літературу німецьких, українських, польських та російських дослідників. Дослідникам тим однак не вдалося висвітлити повнотою життя та друкарську діяльність цього німецького друкаря, з уваги на відсутність повних джерельних матеріалів. З німецьких дослідників поважну монографію подав бібліограф К. Естрайхер (1867), з польських — Єжи Самуель Бандтке (1812), Птасьнік (1922), Кароль Гайнч (1953, 1957), який доповнив бібліографію видань про Фіоля до 1957 року, та інші. Згадки про Фіоля подали також Зофія Козловська-Будкова у польському біографічному словнику 1948 року, Г. Барич, Мушковський, К. Сверковський, Грич, З. Кльос та ін. З українських дослідників займалися цією темою Я. Головацький (1876), П. Попов (1924), І. Свенціцький (1924), С. Маслов (1925, 1926), І. Огієнко (1925, 1944), З. Кузеля (1936), В. Січинський (1940), Є. Ю. Пеленський (1943), С. Сірополко (1943); Маслов, Кузеля і Січинський публікували свої розвідки в «Гутенберзькому річнику» німецькою мовою. Згадки про Фіоля находимо і в працях М. Грушевського, М. Возняка, І. Франка, О. Огоновського, Д. Дорошенка й ін. «Українська книга» (Краків, 1943) подала в окремому розділі праці, присвячені Фіолеві, з нагоди 450-річчя українського друкарства в Кракові 1491-1941. Російські дослідники К. Калайдович (1820), В. Стасов (1864), І. Каратаєв (1883), С. Голубев (1884), Ф. Булгаков (1889), П. Владимиров (1894), С. Пташицький (1895), С. Либрович (1913) і численні інші — також працювали у цій ділянці. Деякі з них приписували Фіоля до історії московського друкарства і, як зазначає Січинський, твердили, наче б друкарство, постале в Москві у 1564 році звідси поширилося на Україну, Білорусь, Молдавію та ін. Цьому поглядові російських дослідників суперечать факти появи друкованих книг уже в 1491 році в Кракові, в 1517-1519 рр. у Празі, в 1525-1526 рр. у Вильні та 1562 року в Несвіжі. Проте сучасні радянські публікації, як, приміром, «Історія письменности й книги» (1955) подають вже згадку про церковно-слов'янські кириличні друки Фіоля, про друки Скорини й ін. Про Фіоля згадує також збірник Академії Наук СРСР (Москва, 1959), присвячений 375-річчю смерті І. Федоровича.

Фіоль прибув перед 1475 роком з Німеччини до Кракова — у висліді тогочасного колонізаційного процесу, коли польські королі радо приймали на працю фахових німецьких ремісників. Як винахідлива людина, він заложив у Кракові близько 1483 року друкарню, а друк його п'яти книг тривав декілька років. Кириличні книги він друкував на замовлення шляхетських кіл або й достойників української православної церкви. Кузеля пов'язує друкарську діяльність Фіоля із Львівським братством, що поширювало українську культуру і було зацікавлене в друкарській діяльності. Зате мало правдоподібною є гіпотеза Птасьніка, наче б слов'янські книги замовили у Фіоля бе-

недиктини з Клепажа, близько Кракова, як і твердження Й. Шуйського, що Фіоль друкував свої видання на замовлення краківських гуманістів (Філіпп Б. Каллімах). Головацький, а також Кузеля ствердили, що мова й про правопис видань Фіоля мають притаманні українській мові прикмети, в тих книгах згадується також про Володимира Великого, Теодосія Печерського, про Вориса і Гліба — отже про святих, відомих у більшості на Україні. Зрештою, друки Фіоля взорувалися на старих київських рукописах: Остромирове євангеліє (1057), Збірники Святослава (1073, 1076), Архангельське євангеліє (1092), Служебні мінеї (1095, 1096, 1097), Галицьке євангеліє (1144) та інші. Тому треба прийняти, що ці книги були призначені для українського населення, хоч друкувалися поза територією України. Аналогічно, як зазначає Січинський, друковано книги для літургійних потреб південних слов'ян (теж кириличні) — у Венеції.

Фіоль упав жертвою краківської інквізиції; його заарештували, приписуючи йому еретицькі протикатолицькі думки. Та головною причиною його арешту було друкування ним слов'янських книг. Фіоля звільнено з арешту, однак його видання спалено та заборонено йому продовжувати друкарську діяльність.

До наших часів збереглася тільки мала кількість примірників видань Фіоля, деякі з них — лише у фрагментах. Окремі зберігався раніше в бібліотеці церкви св. Єлисавети у Вроцлаві. В бібліотеці Михайлівського монастиря в Києві переховався один примірник Часословця, в Народнім музею в Кракові — Тріодь цвітна, в Публічній Бібліотеці в Нью-Йорку — Тріодь постна, що її у 1958 році знайшов д-р О. Соколишин. Фрагменти та поодинокі картки друків Фіоля зберігалися раніше в Національному Музеї у Львові (Тріодь постна, Тріодь цвітна та Часословець). Дальша їх доля невідома. В музеї Києво-Печерської Лаври є Тріодь постна, в Ягайлонській бібліотеці у Кракові — Тріодь постна і Часословець, в Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві — Тріодь цвітна, в Народному музеї в Кракові — Тріодь цвітна, в Університетській бібліотеці у Вроцлаві — Тріодь цвітна, в Публічній бібліотеці в Ленінграді — Окремі, а в Державній бібліотеці СРСР у Москві переходять різні друки Фіоля. Псалтир Фіоля не зберігся, на жаль, до наших часів.

Друк кириличних книг відновив Франціск Скорина, видавши в 1517 році у Празі Псалтир церковно-слов'янською мовою, а протягом двох наступних років біблійні книги: Притчі, Екклесіяст, Пісня пісень, Йов, Ісус Навин, Плач Єремії й інші — разом 22 книжки. У Вильні він видав у 1525 році Апостола та Малу подорожню книжку. Про друки Скорини згадуємо тому, що вони, широко розповсюджені та наслідуювані, мали великий вплив на розвиток українського друкарства.

Також по білоруських друкарнях друковано в той час багато українських книг, як, приміром, у друкарні Петра Мстиславця, в Свято-

Троїцькій друкарні й ін. Тут надруковано 1586 року Граматику Тустановського, а в 1610 появилася Тренос Мелетія Смотрицького. Треба згадати також неслівську друкарню, założену Кавечинським у замку Радивиля. Кальвініст Симеон Будний видавав там у 1560-их роках релігійні книги білоруською та українською мовами для ширення протестантських ідей.

Неслівська друкарня, а після й мандрівна друкарня Василя Тяпинського здобули своїми виданнями широкий розголос у слов'янських народів. Тяпинський видав у своїй друкарні (близько 1570) Євангеліє, друковане церковно-слов'янською мовою, до якого додано український чи радше українсько-білоруський текст. Видання обох цих друкарень в історії друкарства є пам'ятниками реформаційних ідей 16 віку.

Переходячи до українських стародруків, видаваних уже на етнографічних українських землях, треба в першу чергу зупинитися на виданнях друкарні в Заблудові, що лежить на українсько-білоруському пограниччі. Іван Федорович та вищезгаданий Петро Мстиславець видали там 1569 року Євангеліє учительне, а 1570 року вже сам Федорович видав Псалтир з Часословцем, бо Мстиславець переїхав до Вильни, де заложив окрему друкарню. Обидва ці видання фінансував гетьман Григорій Ходкевич, стоячи, як і інші вельможі, в опозиції до акту Люблінської унії та чинячи опір латинізації і польонізації культурного життя. Факт отже заложення заблудівської друкарні треба вважати не тільки актом культурно-релігійним, але також і політичним.

Заблудівські видання мають під друкарським оглядом багато спільного з московськими виданнями, що насуває припущення, що Федорович і Мстиславець вивезли з Москви своє друкарське приладдя (Маслов). Черенки Псалтиря і Євангелія ідентичні, ініціали однак тут краще виконані, а заголовки друковані червоною фарбою.

Заснування друкарні в Галичині в'яжеється з поселенням друкаря Івана Федоровича у Львові. Перед своїм переселенням до Львова Федорович працював спершу в Москві, де в 1564 році видав Апостола. Та після того був змушений утікати з Москви. Підбурена юрба спалила його друкарню, закидаючи йому «многі ереси». Він переселився до Заблудова, а опісля до Львова. Тут він видав у 1574 році Апостола, що своєю друкарською технікою нагадує московське видання, вирізняється однак своїм мистецьким завершенням. Перед Апостолом Федорович видав Буквар, єдиний примірник якого знаходиться в Гарвардському університеті. Це перший друкований буквар на сході Європи. Він має подібний друк та подібні заставки, що й Апостол.

Друкарська діяльність Федоровича загнала його в тяжке фінансове становище. Він був змушений заставити свою друкарню Сідляріві та перейшов у 1575 році до Дерманя, а опісля до праці в острозь-

кій друкарні. Острог був у 1570-их роках одним із найважливіших осередків української культури на Волині. Тут працював тоді гурт українських науковців, між якими, як подає Копистенський, були богослови, філософи, астрологи, математики і спеціалісти інших ділянок науки. Кн. Костянтин Острозький, маючи намір видати повний текст слов'янської біблії, заложив тут друкарню, яка почала працю близько 1577 року. Опрацьовуючи текст біблії, що появилася в 1580-1581 рр. в Острозі, біблійна комісія, що мала в своєму складі Герасима Смотрицького як головного редактора та визначних богословів, взяла за підставу Геннадієву біблію, яку виправила, користуючись різними грецькими і латинськими текстами.

Острозька біблія, що була першою повною друкованою біблією серед слов'ян, стала поважним атугом у боротьбі української православної церкви з наступаючою латинізацією та польонізацією. Під технічним оглядом вона була вершком друкарського хисту Федоровича, що був не тільки організатором друкарні, але й співробітником літературно-наукової редакції.

Відомі є два видання цієї Біблії; вони різняться відмінним змістом післяслова Федоровича, дрібними змінами орнаментики й ін. В США є три примірники її: в Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні, в Публічній бібліотеці в Нью-Йорку і в університетській бібліотеці Єльського університету.

Острозька друкарня була під кінець 16 сторіччя одним із найвизначніших друкарських осередків на наших землях, а її видання мали великий вплив на релігійне та культурне життя. Вона видала чи не найбільше число полемічних книжок у зв'язку з релігійною унією. Назагал тут надруковано в 1580-1600-их рр. поперх 25 книжок релігійного та полемічного змісту, серед них Псалтир, Новий Завіт, Лист Патріярха Єремії (в справі нового календаря), Ключ царствія небеснаго (в справі григоріанського календаря) Г. Смотрицького, О єдиной истинной православной вірі (книга, звернена проти католицизму), Маргарит, Іоанна Златоустого, Книжиця в 10 розділах, Часослов, Правило истиннаго живота християнскаго й інші. Часослов був останнім виданням цієї друкарні (1612).

Дерманська друкарня, видання якої сягають вже початку 17 сторіччя, належала також кн. Острозькому. З цією друкарнею пов'язана діяльність Йова Борецького та Дем'яна Наливайка. Вона видала в 1603-1605 рр. Діялог о вірі восточної Мелетія, патріярха Олександрійського; Октоїх пресвітера Дем'яна та Лист Мелетія, патріярха Олександрійського, до єпископа Іпатія Потія.

З мандрівних друкарень на Волині, діяльність яких однак не тривала довго, треба згадати друкарню в Рохманові, Четвертні, в Чорній, Крем'янці, Костянтинові та Почасві, що від 1730 року працювала вже як постійна друкарня.

Вертаючись до діяльності друкарень на терені Галичини, треба зазначити, що друкарню Федоровича у Львові викупив еп. Гедеон Балабан, разом із Львівським братством у 1585 році. З черги еп. Балабан розійшовся із Львівським братством і заснував окрему друкарню в Крилосі, близько Галича, яка у 1606 році видала *Учительне евангеліє*. Друга друкарня Балабанів (Федора Юрієвича) в Стрятині видала в 1604-1606 рр. *Божественну літургію та Требник*.

Рік 1585 треба вважати, як зазначає І. Огієнко, початком братської ставропигійської друкарні у Львові, що з часом розвинулася у поважний друкарський осередок, а її видання розповсюджувалися по цілій Україні. Рік пізніше створено тут Братську школу, і завдяки цим двом установам Львівське братство стало важливим культурно-освітнім осередком у Галичині та відіграло велику роль у нашому релігійному та культурному житті. Від 1591 року ця друкарня почала працювати як перша постійна львівська друкарня, видавши у тому ж році граматику грецької мови *Адельфотес* у чотирьох частинах, із грецькими та староукраїнськими текстами. Загалом видано тут 13 книжок.

У 1592 році король Жигмонт III потвердив право братства на друкування книг; пізнішими грамотами воно дістало виключне право на друкування церковних і шкільних книжок. Вкінці, царгородський патріарх Єремія унезалежнив Львівське братство від місцевої духовної влади.

Технічно вище стояли видання Михайла Сльозки, львов'янина, який працював спершу в братській друкарні, а згодом, у 1638 році заложив свою власну друкарню. З інших друкарень треба відмітити угорцівську друкарню, друкарню еп. А. Желиборського, Й. Шумлянського та унівську, що проіснувала до 1770 року.

Окреме місце в історії українського друкарства посідає друкарня при Києво-Печерському монастирі, що її основоположником був архимандрит Єлисей Плетенецький, який купив стрятинську друкарню та переніс її до Києва.

Київ відіграв тоді важливу роль у розвитку культурного та національного життя, а Київське братство займалось освітньою діяльністю та об'єднувало численні школи.

У київській братській школі працювали тоді Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Хома Євлевич та ін. З неї вийшло багато відомих учених, письменників і діячів.

У 1631 році архимандрит Петро Могила заснував окрему школу при Києво-Печерській Лаврі, яка опісля об'єдналась із братською школою в Києво-Могилянську колегію.

При Києво-Печерському монастирі постала тоді й друкарня, як це вище зазначено. Вона відіграла важливу роль у розвитку нашої культури. Навколо неї згуртувались визначні наукові та культурні діячі; крім Єлисея Плетенецького, Петра Могили і Захарії Копистен-

Первий Спвдені .

ВОтъ длаутого гоннын слѣсы вѣиубати .
 Серцы, вѣчтыи шатан жа свѣи шѣубати
 Бо ото смѣрть горка , невѣсине порвала
 Славного свѣцера , і котрого похвалял .

Днѣвѣи Сирѣ Книгѣв

вѣт хго нѣоваго завѣ
 та, пѣа зыкъ еленискѣ
 ѿвѣрника , вѣмлинскѣи і зыкъ ,
 едлин дѣлѣтѣ і двѣма , вѣгомѣ
 двѣмаи прѣвѣдникѣи . прѣже выплѣци
 нѣа габѣ иѣпа нашѣго іс хѣ , ꙗ ꙗ
 аѣта , пѣжевалѣи повѣрѣни отѣм
 мѣа Финадѣлѣа ѿдѣ ігуменѣа
 прѣвѣдѣнаго завѣдѣ еѣтѣцѣи нѣмѣа ,
 нѣрѣжѣлѣи мѣа елѣи мѣрѣи
 омиции еѣтѣи пѣсѣлѣвалѣа , ꙗ
 спѣвалѣа . аѣтѣа , пѣвѣпѣици
 га еѣа иѣпа нашѣго іс хѣ .

✠ ѿ ꙗ ꙗ ✠

Іоаннѣ Федоровичѣ Друкарь Москвитинѣ

Гедісонѣ Болѣбанѣ Епѣпѣ Авѣовскѣи Галицкѣи и Кѣманца по Дѣолѣскаго

Г Е Б Л

И Ваѣахѣ вѣселѣнѣскаго велѣнѣскаго
 Дрѣвоу Констанѣнѣсѣполѣскаго .

До статті Р. Кобринського «Українські стародруки та їх мистецтво». Вгорі зліва направо: Вірші на смерть Петра Сагайдачного (1622), Острозька Біблія (1580-81); унизу: Львівський апостол (друкарський знак Івана Федоровича, 1574), Літургія Гедеона Балабана (1604).

До нарису Л. Дніпрового «Пригоди в країні ацтеків».

Угорі — одна з головних вулиць в Нувео Ларедо. Ліворуч — мала мекіканка. Внизу — «Американська Венеція» — Сен Антоніо в Тексасі.

ського, у ній брали участь Памва Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Тустановський, Тимофій Вербицький, Філарет Кізакевич, Олександр Мітура та інші, які опрацювали видання цієї друкарні.

Киево-Печерська друкарня відкрилась у 1616 році; за 8 років існування вона надрукувала 11 видань: релігійних, історичних, полемічних та літературних (панегірики, драми тощо). З важливіших видань треба відзначити Часослов 1616 з передмовою Захарії Копистенського, Псалтир 1624, Патерікон 1635 польською мовою, Тратургіму 1638 року Кальнофойського, Бесіди Іоана Златоустого та ін. З панегіриків видано Візерунок цнот 1618 на честь Є. Плетенецького, Вірші на жалобний погреб Петра К. Сагайдачного 1622 року та інші. Зокрема заслуговує на увагу Лексикон славеноросккій и имен толкованіє П. Беринди (1627), що подавав переклад 8 тисяч слов'янських слів на українську мову. Лексикон перевидано у 1653 році. Видання киево-печерської друкарні ціхувало високе технічне виконання, вони ширились по всіх слов'янських землях та набули великого розголосу.

Працювали ще дві інші друкарні, зв'язані з іменем митрополита Йова Борецького: друкарня міщанина Спиридона Соболя, у дворі митр. Борецького та друкарня Тимофія Вербицького, накладом якої вийшов, між іншим, Часослов.

Архієпископ Лазар Баранович відкрив 1671 року друкарню в Новгороді Сіверському, яку опісля переніс до Чернігова. Її видання не мали більшого значення, а технічно не були на високому рівні.

Видавництво тих друкарень занепало з указом Петра I, який 1720 року заборонив друк українських книг, встановлюючи на них сувору цензуру.

III

Друкована книга зірвала у своїй зовнішності з традиціями рукопису. Друкарі, звертаючи увагу на вигляд книжки, довели її до великої завершеності: титульна сторінка, заголовки, початкові букви — риті в дереві та металі, заставки, кінцівки, подвійний друк, багатство шрифтів, поступове усування неясних скорочень, які в друкарстві стали непрактичними, плинніше письмо — це були фази розвитку українського друкарства, яке своєю технікою не поступалося західноєвропейським виданням.

Книги починалися титульною сторінкою, яка із заголовком, з поданням прізвищ автора, видавця і друкаря, місяця друку та року, надавала їй особливого вигляду, а вживання червоної фарби збагачувало та оживляло вигляд книжки. За титульною сторінкою українські стародруки мали присвяту видавцям-фундаторам: З цієї присвяти та з передмови і з післяслови довідуємося про історію постання даної книги, про особу фундатора та про обставини, в яких друку-

валася дана книга. Всі ці подробиці є незвичайно цінними даними для історика українського друкарства.

Фундаторами українських стародруків були особи з вищих кіл, що, розуміючи вагу друкованої книжки, оплачували або принаймні матеріально підтримували видання. У присвяті, фундаторові подавано його герб, а довкола нього ініціали та короткі віршовані тексти, яким пояснювано значення герба. В Апостолі зустрічаємо друкарський знак І. Федоровича (з буквами по обох боках — І О А Н) у сполученні з гербом міста Львова; у львівських братських виданнях подавано герб Ставропігійського братства або міста Львова, у виданнях Києво-Печерської Лаври вміщувано релігійні композиції: ікону Успення Богоматері або Успенську церкву, що була «знаменієм» і символом друкарні. Інші видання подавали образ розп'яття; в Заблудівському учительному євангелії поданий герб гетьмана Гр. Ходкевича, у стратиських виданнях знаходимо герб родини Балабанів, а в острозьких та дерманських виданнях — герб кн. Острозьких (з буквами КККО). У київському панегірику Вірші на жалобний погреб Петра К. Сагайдачного, зложеному К. Саковичем, знаходимо герб запорозького війська. Подавано також герби інших родів: Ганни Ходкевичевої кн. Корецької, герб Кислів, Захажевського, Єлисея Плетенецького і т. д.

Ці герби мали свою глибоку традицію, тому не диво, що гербова графіка стояла у ті часи на високому рівні, а їх виконання було зразком великої мистецької вартости.

Переходячи до опису мистецького оформлення самого тексту книг, треба зазначити, що глави починалися заставкою і дуже часто написом, а початок тексту був прикрашений мистецьким ініціалом. У тексті зустрічаємо, крім того, фігурні композиції, що ілюстрували зміст даної глави. На закінчення розділів подавано кінцівки, часто помистецьки виконані. Приміром, у виданнях Федоровича є кінцівки у формі різьбленого прямокутника.

Мистці-гравери відтворювали в оформленні книг дух епохи та рівень культурного життя даного сторіччя. Це були не тільки оригінальні концепції, вони черпали також мотиви із книг інших країн, однак не копіювали їх невілничо, а перетворювали в індивідуальні та цікаві зразки, що ціхували високий рівень українських стародруків.

Більшість українських стародруків була, як це вже зазначено на початку, релігійного змісту, тому й гравери представляли у своїх композиціях сцени зі Старого та Нового Завіту, постаті святих і т. п.

Виданням Фіоля властива скромна і невибаглива орнаментика, букви нагадують південно-болгарський півустав і своїм виглядом рукописне письмо. Октоїх зовсім не має титульної сторінки. На цьому місці додамо, що у виданнях Фіоля траплялись також друкарські недокладності, краї тексту були нерівні, шрифт зсунутий, а деякі букви криві.

Брак дереворізів характеризує також Євангеліє В. Тяпинського 1570 року. Тут є тільки ініціали, виготовлені в дереві. Як стверджує Січинський, прикраси цієї книжки вказують на вплив ренесансового італійського друку.

Основною формою титульної сторінки була арка, оперта на колони та закінчена внизу підставою.

Порівнюючи з іншими виданнями, книги острозької друкарні ціхує скромна орнаментика. Звертали там правдоподібно більше уваги на сам зміст книги та науковий бік видання, ніж на книжкові прикраси. Зустрічаємо там також обведення титульної сторінки дрібною мережею венецького зразку (Апокрізіс, Книжиця), яка в пізніших виданнях трапляється й серед тексту. Черенки цих видань спираються на давні форми українських рукописів.

Описана вище арка титульної сторінки прикрашує теж і славну Острозьку Біблію. Бачимо її і в московському та львівському Апостолі, а, як подає Макаренко в «Орнаментатії української книги 16-18 в.», користувались тут різними матрицями. Всі ці рами будуються на зорі Пейпусової Біблії 1524 року, що їх виконав Ергард Шен, однак виявляють деякі різниці в укладі прикрас (брак горішніх гірлянд) та в освітленні колон. Всі ці прикраси є в ренесансовому стилі.

Учительне євангеліє 1606 року, видане друкарнею еп. Гедеона Балабана, вирізняється дбайливим опрацюванням подробиць титульної сторінки та вмільним вміщенням дрібних прикрас. У підставі арки поданий герб Балабанів. Друга друкарня Балабанів, Федора Юрєвича, надрукувала Божественну Літургію 1604 та Требник 1606 року. На титульній сторінці Літургії бічні колони, обвиті галузками, звужені і тим залишають більше місця для назви книги: напису, що симетрично скомпонований посередині сторінки. Арка замкнена гірляндою садовини та вазами з квітами.

Децю змінений уклад титульної сторінки має Ключ розуміння (1665). Титульна сторінка має твердий і простий рисунок, із справжнім ключем, в отворі ручки якого поданий титул книжки. На рамі розміщені символи та цитати з св. Письма. Зерцало богословія, видане Кирилом Ставровецьким 1618 року, має, як і в Літургії, багато місця на титул книжки. Часослов Тимотея Вербицького (1625) ціхують симетрична рама титульної сторінки та різnorodні прикраси рисунку (яголи, рослини, вази), що не повторюються по другому боці рами. Арка подана тут без підстави.

Видання Києво-печерської друкарні є наглядним доказом дальшого розвитку орнаментики українських стародруків. Титульна сторінка вмільно виповнена образами святих та візерунком Лаври і печер. В Беседах Іоана Златоуста (1623) представлено в арці титульної сторінки зіслання св. Духа, по обох боках — чотирьох євангелістів, а, замість бічних колон, — постаті св. Петра і Павла. У підставі арки нарисований вид Києво-Печерської Лаври, а по боках —

печери св. Антонія і Теодосія. Посередині титульної сторінки залишено дуже мало місця на титул книжки. Це місце, в порівнянні з виданнями острозькими чи стрятинськими зменшено приблизно вдвоє. Аналогічно в Глави знах Агапита діякона (1628), замість бічних колон, вміщено погруддя українських святих: Володимира і Бориса — з лівого боку, та св. Ольги і Гліба — з правого боку. Нижче подано постаті св. Теодосія та Антонія. Вгорі повторено гірлянди квітів і садовини, а долом — вид Лаври та печер обох святих. Виконані вони однак простішим рисунком.

Застосування мідеритів у виконанні гравюр дало змогу нашим граверам, які часто училися й за кордоном, пластично та з великою вмільстю представити подробиці рисунку.

На титульній сторінці Евхологіону (1646) гравер подав розп'яття Христа, а поруч Богоматір та євангелиста Івана на тлі Єрусалиму. Сам хрест має по боках райське дерево, як символ упадку прародичів. З ран Христа йдуть струмені животворної крові до семи медальйонів — зображень святих Тайн. Поміж цими медальйонами є ще 12 інших, з сценами Христових страстей. Вміло та по-мистецьки розміщено тут на малому просторі велику кількість осіб та орнаментів. Повна символіка також титульна сторінка Труб словес проповідних, архиеп. Лазара Барановича з Лівобережжя (1674): на тлі хреста стоїть Богоматір з хрестиком у руці. Близько неї архангел Михаїл та інші янголи. Над Богоматір'ю — янгол, що символічно держить в руці трубу. По боках Іван Христитель і Ілля та інші святі, розміщені у медальйонах.

Культурні зв'язки Києва і Львова уможливили українським друкарням постійний обмін друкарськими матеріялами, зокрема клішами, а то й граверами. Тому трудно було б, як зазначає Січинський, говорити про різниці між київським та львівським граверистом чи про основні відміни прикрас київських та львівських видань.

В часи готики та ренесансу прийшли до нас поступово західноєвропейські впливи, з графічними прикрасами у формі ростинних та геометричних взірців. Ці західні впливи граверства знаходимо вже в Октоїху Фіоля, де гравюра розп'яття наближається, як це зауважив Січинський, до нюрнберзьких гравюр готичного стилю. Також у львівському Апостолі Федоровича знаходимо в деревориті апостола Луки обрамування за взірцем Е. Шена, сама однак постать апостола нагадує радше візантійські іконографічні зразки. Щодо інших прикрас львівського Апостола, треба відмітити, що в заставці — мотив аканту симетрично поданий у формі прямокутника, під яким знаходиться сам напис. Ініціал теж виконаний з аканту, а друк книги мав гарну та чисту форму.

В острозьких гравюрах помітні південно-німецькі впливи ренесансу; збереглися тут також деякі готичні архаїзми, як, приміром, постать св. Василія у виданні 1594 року. Та перш за все виявляються тут впливи венецького мистецтва.

В Острозькій Біблії зустрічаємо скромніші ініціали, текст поданий у двох колонах; рядки на останній сторінці поступово коротшають і переходять у форму трикутника. Друкарський сигнет Федоровича замикає цю сторінку.

Видання стрятинської друкарні виявляють високу техніку гравюру («Блудний син», св. Василій, Григорій та ін.). Ініціали в цих виданнях базуються на венецькій антикві. Поруч ростинних мотивів, у прикрасах стрятинських видань зустрічаємо вже фігурні композиції Христа, мітологічних постатей, птиць, символів евангелістів та ін. Вузькі фігурні заставки знаходимо також у виданнях унівської друкарні.

У киево-печерській друкарні, яка підтримувала зв'язки зі Львовом, книжна графіка розвинулася у високе мистецтво. У гравюрах цих видань знаходимо вже тематичні ілюстрації історичних подій, побуту, пляни міст та портрети. Ілюстрації про Нестора літописця, про варяга Шимона, Дем'яна цілителя, Марка гробокопателя, про чудо печерських просфорників чи приїзд грецьких іконописців та їх згоду малювати Печерську церкву — стоять на високому мистецькому рівні.

Релігійні сцени цих видань вказують на ті самі стадії розвитку, що й церковні ікони того ж часу, як, приміром, «Преображення Христа» — з аналогічним розміщенням постатей Христа, пророків та учеників, сцени «Видіння св. Антонія», де подано багато сцен поруч на одному образі, образ гріхопадіння — з подробицями прогнання з раю, образ Страшного суду — з праведними, що стоять під опікою янголів, та грішниками в руках чортів.

Візантійсько-східню іконографію заступає остаточно західноєвропейський реалізм, прикладом якого є ілюстрації до Віршів на жалобний погреб П. К. Сагайдачного (1622), з портретом гетьмана, з ілюстрацією здобуття Кафи та ін.

Українська граверська школа першої половини 17 віку відіграла велику роль у розвитку граверства на сході Європи, зокрема на Московщині, де копіювано наші гравюри для московських видань. З київських граверів відзначилися Тимофій Петрович, що виконав гравюру до Бесід Іоана Златоуста, Тарас Земка, А. Клирик і численні інші. У деяких — помітні голландські впливи (гравер Ілля). Високо розвинулося також українське граверство у Львові та Уневі, а свого завершення досягло воно в добу барокко.

На закінчення мушу зазначити, що за браком можливості користування усіма джерельними матеріалами ця стаття не охопила всіх проблем та видань, що стосуються теми. Та нашим завданням було однак задокументувати важливе місце українських стародруків в історії нашої культури, піднести їх високе мистецьке виконання та відзначити пам'ятну річницю появи перших українських друків, цієї важливої події в культурно-національному житті України.

МОЛОДА ПРОЗА НА УКРАЇНІ

ЄВГЕН ГУЦАЛО: **ОПОВІДАННЯ**

МОРСЬКА НОВЕЛЯ

Хлопчик у рваних трусах, які вже давно втратили свій початковий колір, розмахував лозовою хворостиною. Ту хворостину він виламував дуже довго й важко і ще й зараз переживав радість того моменту, коли вона нарешті відчахнулася і схвильовано, протестуюче затремтіла в його слабкій, але настирливій руці. Хлопчик вимахував лозиною, милувався, що вона вкрита такою ніжною зеленою шкіркою; вона не облазила навіть тоді, коли він шльоговав кропиву та високу лугову траву.

Поруч з ним ішла дівчинка в легких сандаликах, з бантиком у коротких кісках і в білому сарафані. Вона уважно слухала товариша, і в тих місцях розповіді, де її щось особливо вражало, здивовано розводила руками, опущеними вниз, і навіть розчепірювала пальці.

— А потім я побачив море.

— Море? Яке воно?

— Голубе... Голубе-голубе. Ми їхали машиною. Я спочатку подумав, що то небо.

— А море схоже на небо?

— Тільки коли воно голубе.

— А коли йде дощ, тоді яким стає море?

Він не бачив моря в негоду, а тому й не знав, яким воно тоді буває.

— Мабуть, також голубим, — висловив здогад.

— Ні, ні, — заперечила вона.

— А яким же?

— Не знаю. Я не бачила.

— Може, чорним, таким, як грозове небо?

— Ага!

В її погляді світилася гостра, весела радість. Їй подобалося, що море з голубого перетворюється на чорне. В їхньому селі не було ні моря, ні великого ставка. Протікав лише дрібний ручай. Але він ніколи не міняв своїх кольорів. Він постійно був сумно-зеленкуватим.

— Скажи, а море буває... жовтим?

— Жовтим?

— Так, жовтим!

— Не знаю... Ага, пригадую. Одного разу був сильний вітер,

хвилі билися в кручі, розточили глину, і вода біля берега була жовтою.

— То біля берега, а далі, далі?

— Ні, далі воно не було жовтим...

— А скажи, — її очі знову сповнилися жадібною цікавості, — море не було... червоним?

Він аж зупинився від здивування. Його вразило запитання.

— Червоним? — перепитав він і на мить уявив перед собою багато-багато диких маків, що пелюстковим червоним вогнем запалили простір до обрію.

— Ага, червоним! — гаряче видихнула вона, розуміючи, що він пригадує, бо, можливо, й бачив море червоним.

— Ні, не бачив, — журно сказав він.

— Не бачив, — зів'яло повторила вона.

— Воно не буває червоним.

Тоді вона зупинилася і невдоволено, роздратовано застукала сандаликами об стежку.

— Буває, буває! І червоне, і жовте! Мені мама казала, що є червоне море і жовте!

— Є червоне море?

— Так. І жовте!

Тепер вони дивились одне на одного, неначе вперше бачились. Їх обох здивувало те, що вода може мати різні кольори, як веселка. Але чому ж тоді річка в їхньому селі завжди залишається сумно-зеленкуватою? Невже тому, що біля неї, в лугах, ростуть зелені трави, зелена лепеха, зелений рогіз, зелені дерева?

І дівчинка дуже пошкодувала, що вона не бачила моря. Вона неодмінно зуміла б застерегти різні кольори. Можливо, море від хлопчика ховалося. Тоді, коли він дивився на нього, воно було голубим. А тільки варто було йому повернутися до нього спиною, і воно робилося... оранжевим!

— А ти повертався до моря спиною?

— Спиною? Навіщо?

— Треба!

— Повертався, здається...

— А потім швидко оглядався назад?

— Ні.

— Ет! — невдоволено вигукнула вона. — Треба було підглянути за ним через пальці. — Та й махнула невдоволено рукою.

Тоді хлопчик відчув себе скривдженим. Він не любив, коли його ставили в незручне становище. І це в той час, коли він бачив море на власні очі, купався в ньому, а вона не бачила нічого, крім оцієї сумно-зеленкуватої річечки. У нього запекло в горлі, засвербіло в очах, і він, не роздумуючи, замахнувся лозовою хворостиною і боляче шмагнув дівчинку. Від несподіванки вона присіла, наставила перед собою розчепірені долоні, неначе захищаючись від нового удару, що неминуче мав присмоктатися до її ніжного, худого тіла. Очі в неї збільшилися,

налившись раптовим сліпим страхом, і вона нічого не могла вдіяти ні з очима, ні з руками, ні з слабким тілом, яке покірно й злякано чекало на новий удар.

Лозина ще хилиталася в хлопчиковій руці, зблискуючи на сонці глянцеви́тою шкіркою, яка не облазила, коли він шмагав по травах, і зараз не облізла, не полупилась, хоча він ударив по ногах дівчинку.

Тепер хлопчик сам не розумів, як усе це сталося, в ньому пробудилася жалість, він хотів зробити дівчині щось приємне, сказати вибачливі слова. І він сказав:

— Чому ти не плачеш?

Вона не відповіла, тільки стежила за ним, не кліпаючи.

— Я не хотів...

Вона знову нічого не відповіла, тільки очі з великих, круглих повільно перетворювалися на звичайні, а з них невидимо почав щезати негарний сліпий страх.

Дівчинка несподівано посміхнулася кутиками уст.

Хлопчик піймав отой усміх, жалісливо скривився, присів, і їхні голови опинилися зовсім близько, і він на самому денці її очей побачив по одній маленькій сльозинці.

— Я більше не буду, — сказав він тихо, проникливо, вкладаючи в ці слова усе гарне й світле, що було в його душі.

Дівчинка посміхнулася широко, очі раптом спалахнули іскрами, виповнившись сміхом, вона прожогом підхопилася і застрибала біля нього:

— А мені не боляче! Не боляче! То я так...

Він дивився на неї знизу вгору, стежив, як метляється її бантик, як біля загорілих ніг хвилюється сарафан.

— А мені не боляче!..

І тоді в ньому пробудилося ще інше невдоволення. Не від свого вчинку, ні. А від того, що вона його обманула, обвела кругом пальця. Вона прикинулася. Їй не боліло!.. Він і вірив, і не вірив їй. Але чому ж тоді вона зробила такий рух руками, і чому тоді в неї стали такі незвичайні, великі очі, і на денці в кожному тремтіло по маленькій, гострій сльозинці?

— То я знічев'я тебе вдарив...

Вона, не слухаючи, пішла вперед по білій сухій стежині, на якій валялися затоптані стебла трав. Він постояв трохи, стежив, як вона йде, тримаючи руки трохи відстовбурченими від плаття, неначе боячись забруднити його чи бодай торкнутися. Далі й собі рушив.

— А на морі я згадував тебе...

— Мене?

— Еге.

— А як ти мене згадував?

Він на хвилину задумався. Як же він її згадував?..

— Ну, так, розумієш... Як ми ходимо до школи. І на уроках у класі... А де ти була, коли я був на морі?

— Я їздила на машині.

— На легковій?

— Еге!

— І багато?

— Багато. Пригадуєш отого дядечка, що часто приїжджав до нас у село з району? Коли він мене зустрічав, то завжди вгощав цукерками.

— Білявий, він сміявся весь час? Шкутильгав на ліву ногу, то на паличку спирався?

— Так, він був дуже веселий. І в нього були дуже солодкі цукерки. Він ходив зі мною оцим лугом і розпитувався, як я живу.

— Ти ходила з ним навіть по цій стежці?

— Навіть по цій стежці. А одного разу він мене поцілував.

— Навіщо? — здивувався хлопчик. — Адже він не батько, а зовсім чужа людина.

— Я не знаю, навіщо він це робив. Він не казав.

— А мати знала?

— Мати знала. Вона тоді лежала в лікарні, ми їздили до неї з батьком, і я їй призналася. А мати сказала: «То, напевне, дуже гарний чоловік, коли він цілує мою донечку».

— А за цукерки?

— І за цукерки теж призналась. Вона сказала: «Коли вгощають солодким, то не відмовляйся, а тільки сама ніколи не проси».

— І за цю стежку сказала?

— За стежку? Ні... За стежку не сказала.

— І потім ти його більше не бачила, коли почалися канікули?

— Так, я його не зустрічала. А потім я йшла в бібліотеку міняти книжку.

— Яку? Я її читав?

— Про анаконду.

— А що це таке?

— Це удав. Він живе в тропіках...

Він зідхнув:

— Ні, не читав.

— Я йшла дорогою, коли раптом зупинилася легкова машина. А з неї виглянув отой чоловік і запитав: «Ти не хочеш покататися?»

— Ну, а ти?

— Сказала, що хочу. Він одчинив дверцята і посадив мене поруч себе. Він був дуже гарний і сміявся. Він запитав, чи я не боюся в машині. А я сказала, що не боюсь. І ми поїхали. Він дивився на мене ласкаво.

— Куди ж ви їхали?

— Ми їхали по дорозі. Минули одне село, а потім інше. Вибралися на асфальт. Я запитала, чи скоро ми повертатимем назад. А чоловік засміявся. І сказав: «Ти не хвилюйся. Ми просто покатаємось». І дав мені цукерку. Я взяла цукерку, але їсти не стала.

— Чому?

— Мені не хотілось. Розумієш, раптом зовсім перехотілося їсти цукерку. Неначе вона мала бути гіркою. Хоч я знаю, що вона була смачною. Я й раніше їла такі, і вони мені подобались.

— Що ж ти зробила з нею?

— Ну, я тримала її в руці... А скоро ми поминули якийсь містечко, навіть не зупинилися в ньому. Я сказала, що не хочу більше кататись. Тоді чоловік сказав, що ми повернемо зараз праворуч, а потім іншою дорогою помчимо додому... Незабаром машина повернула праворуч, потім ще, і я подумала, що ми їдемо додому. Чоловік нічого не казав, тільки став суворим і більше не посміхався. Я запитала, коли ми будемо дома. Він однією рукою погладив мене по голові. Рука в нього була гаряча, суха... Я бачила, як він міцно стиснув губи, щось міркує. І раптом він запитав, чи я його люблю. Я сказала, що люблю тільки маму й тата. Тоді він запитав: «А мене?» Я повторила, що люблю тільки маму й тата і що колись любила свою тьотю. Але це було ще тоді, коли вона не вмерла, а коли вмерла, то я майже забула про неї і перестала любити. Тоді чоловік сказав, що дуже мене любить і в нього в кишені заготовлено для мене багато цукерок.

— Він купив для тебе багато-багато цукерок?

— Ага. Але я сказала, що мені вже перехотілося солодкого, і запитала, коли ж ми будемо дома. Він відповів, що вже скоро, це ми поїхали назад незнайомою дорогою.

— І він посміхався?

— Ні, він уже не посміхався. Він сказав, що ось зараз треба зупинитися, він пообідає, а потім ми поїдемо далі. І ми зупинилися в одному селі. Він пішов до буфету, а я виглянула у вікно. Це село я знала. Воно зовсім близько від Києва. Коли ми з мамою й татом їздили до бабусі автобусом, то також зупинялися тут. Я відчинила дверці, вистрибнула на дорогу і тихенько пішла. Потім оглянулася. Чоловіка ніде не було. Я побігла в бічну вуличку і раз-у-раз озиралася, бо думала, що він за мною поженеться на машині. Але його не було. Я минула село, опинилась на шосе... Далі бачу: мене наздоганяє автобус. Тоді я зупинилася й підняла руку. Автобус став. Виглянув водій і запитав, куди мені. Я відповіла, що в Київ до бабусі. «А чому ти сама?» — поцікавився він. Я сказала, що люблю ходити сама. Він відчинив зелені двері і впустив мене всередину.

— А в тебе гроші на квиток були?

— Ні, не було. Тоді кондукторка сказала, що не має права взяти мене зайцем. А один дядечко з портфелем почав сердитись, кричати, що з дітей не слід брати за проїзд, бо вони не працюють. Кондукторка сказала: «А коли так, то ви візьміть їй квиток». Дядько з портфелем зафиркав, ще більше розсердився, а потім поліз у гаманець, вийняв гроші і взяв квиток.

— І ти приїхала до бабусі?

— Приїхала. А вона питає: «Онучко, а де ж батько чи мати?» Я

відповіла, що сама добралася. Бабуся не повірила. Тоді я сказала про того чоловіка, який віз мене на машині. Бабуся розхвилювалася і почала розпитувати, який той чоловік з лиця. Я сказала, що дуже гарний, що він весь час посміхається. Тільки він не посміхався в машині, а був строгий. А ще я сказала, що він білоголовий... Коли бабуся почувла, що він білоголовий, то розхвилювалася ще дужче. Вона сказала: «Ти бач, як він далеко відвіз дитину...» Але це вже не цікаво. Ти краще знову розкажи про море.

— Ні, цікаво. Що ж було далі?

— А далі я жила в бабусі. Вона написала в наше село, і приїхав батько. Він радів, що зустрівся зі мною, бо думав, що я пропала. А куди ж я мала пропасти, правда?

— Правда.

— Ми з батьком пішли на пошту, і він написав мамі телеграму, що все благополучно, бо я жива й здорова. Потім ми були в кіно, а після кіно їли морозиво. Увечері мене покляли спати. Я вже задрімала, коли почувла, що бабуся з батьком розмовляють про мене. Бабуся обурювалася. Вона кричала про когось: «Та як він смів таке робити з нашою онучкою?» Батько мовчав, а потім сказав зовсім тихо й сумно, що він усе розуміє. Що білоголовий колись навчався з моєю матір'ю в інституті, і вони одне одного любили. І що білоголовому дуже хотілося забрати свою дочку до себе... Але тут я вже не слухала, а заснула, бо вони заговорили про якусь іншу дівчинку, а не про мене, бо я ж не була дочкою білоголового.

— І це все?

— Все. Так я покаталася на машині.

— І більше не їздила?

— Ні. Білоголовий більше не з'являвся. А коли з'явиться, я більше не сяду до нього в машину.

— Чому?

— Бо він везе, куди хоче, а мене не слухається. Але ти краще розкажуй про море. Я ніколи не бачила моря. Воно велике?

— О-о!

— А хвилі які?

— О-о!

— Такі, як цей кущ?

— О-о!

— Вищі?

— Як ота хата!

Вони зупинилися й розглядали білу хату під стріхою, неначе вперше її бачили. А можливо, дівчинка бачила й справді вперше, бо то вже була не хата, а велика бурунчаста хвиля, а за нею зводились не хати, а нові хвилі, і вже шуміло море, хлюпаючи тривожно й холодно по садках, а вони обоє стояли на березі.

ХАЙ СОБИ ЦВІТЕ

За вікном цвіла вишня . . . Білі пелюстки серед свіжого листа. Кора на стовбурі вишневіла яскраво, була радісною. Пахло сирією землею, скопаною, перепрілою. І наче здалеку дихало ледве вловимим, гоструватим холодом. Той холод на якусь мить розчинявся у надвечірній сині, теплій і лагідній, але нараз знову пробивався гостро.

Мати повернулася з роботи. Вона не стала пригощатися вечерею, яку зготувала Галинка, а сіла мовчки на ліжку; зелена ковдра під її важким тілом прогнулась, пружини зарипіли. Так вона сиділа, темні великі очі повільно жили під непорушними, застиглими бровами. Вона щось думала — своє, далеке, незрозуміле, — і Галинці хотілося знати, про що ж вона думає. Але вона не стала запитувати, вона ніколи не запитувала; зараз була зайнята своїм, більш важливим — сквапно одягалася перед дзеркалом, розчісувалась, червоний гребінець літав у її швидких, білих після зими руках, — і вона лише в якомусь далекому кутику своєї душі цікавилася, про що ж думає мати, сидячи на широкому ліжку.

У вікно подуло свіжістю, вологою й голубою. Той протяг стурбував жінку, вона подалася трохи вперед, нахилиючи голову до колін, а потім уже звелась, ступила кілька кроків через кімнату і хотіла причинити вікно, але задивилась на вишню. Спершу дивилась так собі, наче на порожнє місце, але поступово стала розрізняти і маленькі бутони, і світлу зелень листа, і потім до неї долетів тонкий запах, і вона вже з більшою цікавістю, навіть жалібно дивилася великими темними очима, заллятими світлим сумом, на мале самотнє деревце.

І мати, прикладаючи до лоба долоню, а далі проводячи нею по щоці, — наче висловлюючи цим жестом своє здивування і одночасно намагаючись зрозуміти те, що від неї залежало, промовила протяжно:

— Вишня розцвіла . . .

Галинка поспішала, гребінець червоно перелітав із однієї руки до другої, він потопав у чорному волоссі, затухаючи, а далі знову займався. Дочка не звернула уваги на материні слова, — ну, що там дивного в тому, що зацвіла вишня! — вона була захоплена своїм поспіхом, вона з якимось таємним, незрозумілим хвилюванням дивилася на своє розпашіле обличчя, на щоки, на губи, на ніс, на брови. Все було таким звичним, таким буденним — і це трохи дратувало її, будило непевний страх, але струмочки того страху тонули в її піднесенні, в її теплій радості, — вона поспішала . . .

Мати одвернулася від вікна і так само, як щойно дивилася на вишню, — тепер задивилася на дочку; і так само, як у квітучого дерева застерегла щось особливе, чого вона зразу не помітила, — то й дочка тепер здалася їй іншою, ніж тоді, коли вона входила до кімнати, а потім важко сиділа на ліжку. Вона здивувалася цьому відчуттю — якось легко, несподівано здивувалася; сум, який переповнював її тіло, роб-

лячи його байдужим і слабким, став вивірюватися з неї, і навіть очі в неї посвітлішали, погляд їх зробився легшим, — і вона відчула, як вони, ті її великі темні очі посвітлішали, набравши невідомо звідки те-плодаїності.

— А хай собі цвіте, — сказала безпечно Галинка, не особливо задумуючись над своїми словами.

Мати тихо й глибоко, — якимось так пручно, з слабкими журними нотками, — засміялася, і обличчя її розпливлося широко, наче на ньому скресла кора турбот і байдужості.

— Але ж перший раз вона цвіте! Ніколи ще не розпускалася, — проказала протяжно мати, і її щоки ще тремтіли від несподівано раптової радості.

— Пхе!.. Ген у людей скільки того дерева у цвіту, а в нас лише однісіньке!..

— Але я ж гадала, що воно ніколи не візьметься цвісти, — заперечила мати, і вже не сміялася, а стояла біля вікна висока й огрядна, і на тлі вечорового неба окреслювалась грубо витесаною, сірою брилою.

Галинка поспішала. Жадібно дивилася в дзеркало, на своє звичайнісіньке, таке надокучливе обличчя.

— Мамо, — сказала вона, — а чому я такою негарною вродилася?

— Ти гарна, — відповіла мати.

— Я? Гарна? — здивувалася Галинка.

— Авжеж, — просто сказала мати.

Галинка засміялася. Їй було приємно слухати ті слова, вона хотіла вірити матері, але була переконана, що вона — поганенька, ген скільки дівчат краших від неї, ото справжні красуні, а вона — як опудало, їй-богу, на город її виставляти, щоб горобці відгонила з конопель.

— Ні, — заперечила вона, десь глибоко в душі і сама не бажаючи вірити тому, що каже, — я не дуже...

— Ти молода, — трималася свого мати, — а це вже — краса. І чому це тебе почало турбувати?

— Та мене не турбує, — збрехала Галинка, не відчуваючи ніякого сорому за те, що каже неправду. А тільки була рада, що з такою легкістю вдалося спекатись матиного запитання.

— А я вже стара, — сказала сумно мати.

Так, стара, в глибині душі погодилася Галинка. Але вона подумала, що треба заперечити матері, що не така вже вона стара, — і дівчина вголос сказала:

— Ви ще моложава. І ніхто вам сорок п'ять не дасть, а може сорок...

Мати стомлено посміхнулася. Вона бачила, як поспішає Галинка, і вона розуміла, що дочка хоче зробити їй приємне, кажучи ті слова. І Галинка також добре тямилася, що мати також розуміє її лукавий, хоча й щирий, комплімент. Але вони не сказали про це одна одній. Вони навіть не подумали, щоб сказати про це...

— Куди ж це ти? — вдавано спокійно поцікавилася мати. Вона хотіла запитати про це ще тоді, коли одвернулася від вікна, від вишні

в білому — і наче вперше побачила Галинку, хоча перед цим дивилась на неї багато, навіть не відводила погляду.

Дівчина давно сподівалася на це запитання, вона чекала його з хвили на хвилю, і було, що вона сама собі казала: ось зараз мати про це запитає... Ні, зараз... ні, ось зараз... І вона дуже хотіла, щоб і думка про це запала в материну голову, щоб вона міркувала над чимось своїм — невизначеним і віддаленим, хай навіть вечорово-смутним. І мати справді деякий час була серед віддаленого, вечорово-смутного настрою, її постать важко вирізьблювалася в рамі вікна, на тлі неба; вона була в кімнаті — і хтосна-де вона була справді. І Галинка думала: хай буде так, хай... ось я за кілька хвилин приберусь і подамся, і коли вже її запитання наздожене мене на порозі, то вдам, що не почула, і вона залишиться в хаті, а я побіжу в сутінки, по вологій землі, у вечір подамся...

— А так... — вдавано байдуже сказала Галинка, виймаючи ці слова із свого затаєного хвилювання, із своєї глибинности, в якій вона сама не могла до пуття розібратися.

А мати все розуміла. Вона також догадувалася, що зараз робиться в Галинчиній душі, адже колись це також було для неї не чужим, з нею відбувалося те саме, і так само гребінець перелітав у її руках — тільки, можливо, не червоний, а білий, чи зелений, і він занурювався у її коси, які так само були чорні, густі, і вона дивилася на себе в дзеркало і здавалася собі негарною — ну просто городне опудало, яким горобців лякають на коноплях: і їй кортіло бути схожою на своїх подруг, бо вони видавалися набагато кращими за неї... Потім був глум, образа — величезний глум, у якому вона потонула з головою, і ще більша образа, яка захлопнула в її зранену душу; вони спільно роздушили її любляче серце, далі була Галинка, все це тривало довго, протягом років, — але в спомині про ту далеку весну залишилося, як вона стояла перед дзеркалом, як дивилась на своє обличчя, як хотіла бути гарною, прекрасною, найчудеснішою!..

Вона зідхнула, провела долонею по лобові, далі по щоці, наче цим жестом намагаючись стерти невиразний рум'янець, який проступив на її грубих щоках... Галинка зиркнула на матір, їй здалося, що мати зараз стане сваритись, не пустить на вулицю, бо такий у неї сумний та невдоволений вигляд — і вона сказала поспішно:

— Мамцю, я лише з дівчатами поспіваю біля клюбу, а потім зразу ж прийду!..

Вона прохала, але не договорювала до кінця, вона зараз намагалася вірити, що справді буде так, як вона каже, але десь далеко знала, що буде і так, і інакше, — і це її хвилювало, і їй дуже й дуже кортіло вже стояти біля клюбу, низенького, бляшаного, в якому колись була церква, під липами, пахучими, повними комариного дзвону, теплого й розміреного; вони співатимуть, їм буде радісно й

гостро, — і вона ще не знала, що ж буде далі, але було прекрасно, хвилююче, і на неї, на її руки, на її плечі, на її голову опускалася травнева ніч, м'яка темрява...

— А хто він такий? — запитала раптом мати.

— Хто?! — скрикнула Галинка, червоніючи, займаючись безсильним теплом, опускаючи донизу руки. Ало скоро похопилася, стала знову розчісуватись, вкладати коси на голові вінком, — але вінок спадав, не міг утриматись...

— Та він!..

— Мамо!.. — І вона червоніла все дужче, і сльози виступили на очах. Дві великі чисті сльозини затопили її чорні очі, очі потонули в їхньому блисківі, і тепер борсалися в ньому сполохано й непевно.

— Ну, добре, добре... Не треба...

Мати задумалась... Галинка — трохи пригнічена, сумна — неквапно, якимось нехотя одягала плаття. Тепер їй уже й не хотілося цього робити. Вона почувала себе дуже скривдженою. Сльози застигли в її очах, застеливши погляд, і тепер речі в кімнаті втратили свої звичайні обриси й колір. Не хотілося дивитись у дзеркало. А коли ненароком зиркнула, то застерегла своє набурмочене лице, припухлі губи. І від того стало ще більш образливо й гнітюче...

Ну от, і прибралась. Але навіщо?.. І вона сіла біля столу, присунула книжку. Нікуди вона не піде, коли мати не дозволяє. Сидітиме отак над читанням, а потім ляже спати. І все. І зовсім їй не потрібні ні дівчата, ні пісня, ні ніч, яка б окутувала її з усіх боків, ні м'яка темрява, в якій би вона тонула, жила, сміялася.

— Чого ж ти? — спитала мати.

Галинка не відповіла. Вона, звичайно, чула, але вона не могла відповісти.

— І чого тобі дутись? — повторила мати.

— А я не дуюсь.

— Йди до клубу, тебе вже дівчата чекають.

— Обійдусь...

— Дуренька, їй-богу.

— І нехай!..

Але недавнє невдоволення стало прочахати. Очі її звеселіли, руки також звеселіли, все тіло взялося набрякати радістю — отією, що хлюпалася в ній. Погляд бігав по рядках, ковзав сквапно, бігцем, але нічого не запам'ятовувалось, залишаючись віддалено від її піднесення, і Галинка схопилася, щось крикнула вже на порозі матері — і вискочила надвір, промчалася по мокрій траві, мимо самотньої вишні, кинулася за ворота, — і ще трохи пробігла — аж тоді

зупинилася, відсапуючись. Вона якось раптово забула про той сум, викликаний материнськими словами, вона вже знову була серед своєї радості й ніжної ніжності, вона посміхалася сама до себе, — і наказувала не посміхатись, але не могла стриматися, губи в неї тремтіли, щоким тремтіли, їй хотілося йти швидко, але вона стримувала себе, силувала ступати повільніше, хоча ноги в неї також тремтіли і ладні були нести її хтозна-куди.

Мати вийшла у двір, наблизилася до вишні. Цвіт тепер був уже темнішим, наче рожевішим... Вона довго стояла біля неї, ніби вперше бачила...

НОВА КНИГА

У бібліотеці «Сучасності» виходить з друку і незабаром поступає в продаж нова книга:

ПОЕТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

Нова поезія на Україні

Вибір із віршів Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Віталія Коротича, Івана Драча та Євгена Гуцала.

Вступна стаття і біографічні нотатки Богдана Кравцева.

Книжка містить вибір найкращого, що є сьогодні в поезії УРСР.

Характеризуючи молодих поетів, Б. Кравців пише у вступній статті:

«У своєму намаганні вивести українську поезію на нові шляхи і вирватися з замороженого кола колгоспно-виробничої та партійної тематики молоді поети широко використовують не тільки багаті засоби української пісенності і краєцї традиції досьогочасної української поезії, але й надбання і здобутки сучасної західньої поезії...»

Ціна одного примірника 4 нім. марки, 1 дол. в Америці або рівновартість в інших країнах.

Замовлення приймає видавництво «Сучасна Україна».

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЛЕСЬ ДНІПРОВИЙ: ПРИГОДИ В КРАЇНІ АЦТЕКІВ

Було це кілька років тому. На весні 195... року у мене з'явилася фантазія взяти в Міннесотському університеті вечірній курс еспанської мови. До цього спонукали як вечірні трансляції з країн латинської Америки, які моє короткохвилове радіо досить добре доносило, так і давнє бажання одвідати яку-небудь з країн Південної Америки. Отже проблему вивчення еспанської мови висувало саме життя.

Поки ми підковували себе основами еспанської граматики і вправлялись у читанні та нескладних розмовах, якось непомітно пролетіли три місяці і семестр добіг до кінця. Наша симпатична maestra побажала всім нам felices vacaciones (щасливих вакацій), а разом з тим зробила інтригуюче повідомлення: влітку цього року університет влаштовує на пільгових умовах екскурсію до Мехіко, і кожен з нас, хто бажає, може приєднатися. Мое туристичне серце відразу стрепенулося. В моїй уяві промайнули картини цієї екзотичної країни з її природними контрастами та цікавими пам'ятками далекої минувшини. В пам'яті воскресли трохи вже призабуті відомості з історії про толтеків, ацтеків, завойовника країни — переможця Монтезуми Ернандо Кортеса, нещасливого австрійського ерцгерцога Максиміліана та його дружину Шарльотту — жертв політичних інтриг Наполеона III. Пригадався фільм «Viva Zapata» з актором Брандо в головній ролі. Одним словом, мекіканська стихія почала мене заливати. На ясній синяві неба все чіткіше вимальовувався сніжний конус Попокалтепетла, роз'ятрений бик гнався за матадором, в ушах дзвеніли пристрасні мелодії мекіканської гітари, а теплі хвилі Тихого океану ніжно лащились до моїх ніг на березі Акапулько...

Не гаючи часу, я другого дня пішов до екскурсійного бюро, щоб посприяти відповідні формальності. Мене дуже привітно зустрів його голова, ще зовсім молода людина, містер Гопкінс. Він запитав мене, які я маю документи і який мій державний статус. Я показав йому свою зелену картку, яку після приїзду до Америки одержав від уряду імміграції, і додав, що ще, на жаль, не маю американського громадянства. Містер Гопкінс заспокоїв мене і сказав, що тієї зеленої картки, з якою, до речі, я вже подорожував по Канаді, буде досить для одержання туристської візи. Проте, він обіцяв «провеңтилювати» це питання у відповідних інстанціях і потім повідомити мене про наслідки. За кілька днів він мені подзвонив і сповістив, що з моїми документами все в порядку і... семафор до Мехіко мені відкритий.

Через деякий час наша група, яка нараховувала шістнадцять осіб, мала організаційні збори. Наш груповод, студентка старшого курсу університету Ріта Малоні, подала нам всі потрібні інформації, а також деякі важливі поради щодо поведінки в чужій країні (дівчатам, наприклад, не ходити в штанах!). Кожен із нас одержав докладний розклад подорожі. Ми мали пробути коло тижня в столиці країни Мехіко, ознайомившись за цей час з найцікавішими пам'ятками історії та мистецтва; зробити екскурсію до пірамід, полюбуватися видовищем бою биків. Після цього ми мали вирушити автобусом на захід, до Мехіканської Рів'єри — славетного курорту на березі Тихого океану — Акапулько, одвідавши по дорозі старовинні міста Пуебло, Таско, Куернавакагу.

Склад групи був досить різноманітний. Крім студентів і кількох викладачів університету, було ще кілька сторонніх осіб, з-поміж яких виділявся один молодий хлопець, француз, на ім'я Жорж, який порядком студентського обміну робив у Міннесотському університеті свою наукову працю на звання магістра технічних наук. Він добре говорив англійською мовою, щоправда, з м'яким французьким акцентом. Своім круглим обличчям, зачіскою і глибокими карими очима він дуже нагадував відомого англійського фільмового актора Джеймса Мейсона.

В кінці червня наша група вечірнім автобусом вирушила з Міннеаполісу в подорож. Путь досить далека: маємо перетягти з півночі на південь мало не весь американський континент, проїхавши шість стейтів: Міннесоту, Айову, Міссурі, Кензес, Оклагому та Техас. Дорога забирає майже дві доби, отже дві ночі доведеться провести в автобусі. Кінцева наша зупинка — місто Ларедо в південному Техасі, на мекіканському кордоні. Автобус («Грей Гаунд») дуже комфортабельний, із штучним охолодженням, отже зовнішня спека в нім зовсім не відчувається. Місця для сидіння мають відкидні спинки. Вночі промчали ми свій рідний «озерний» стейт Міннесоту (десять тисяч озер!), потім «кукурудзяний» Айову, зачепили краєчком Міссурі і опівдні другого дня в'їхали в «пшеничний» Кензес, який своїми широкими ланами пшениці та ляндршафтом дуже нагадує Україну. В місті Кензес змінили автобус. Нам залишалося проїхати ще два південні «нафтові» стейти — Оклагому та Техас.

Третього дня вранці, після двох майже безсонних ночей, прибули в Далас, велике модерне місто в найбільшому американському стейті Техасі. Тут друга зміна автобуса. Перетинаємо далі широкі рівнинні простори Техасу з його нафтовими вишками, плянтаціями кукурудзи та бавовника. Пополудні в'їхали в «американську Венецію» — прекрасне велике місто Сен-Антоніо. Око милує буйна субтропічна фльора: пальми, магнолії та олеандри з китицями білих та рожевих квітів. В місті багато каналів, і це дійсно створює деяку

ілюзію Венеції. За містом ландшафт відразу змінюється: починається справжня пустеля. По боках дороги стирчать кактуси, рослинність дуже мізерна; де-не-де розкидані убогі ранчо.

О сьомій годині вечора прибули в прикордонне дуже чепурне невелике місто Ларедо. Зупинились у великому модерному готелі «Гамільтон». Спека тут неймовірна: увечорі біля ста ступенів за Фаренгайтом. Але вона не виснажує, тому що повітря сухе, а крім того, тут зовсім немає москітів, які так дошкулюють влітку у Міннесоті.

Після смачної вечері і невеликої прогулянки містом, ми, стомлені далекою дорогою, відразу пішли спати. Я з Жоржем винайняв за сім доларів гарну кімнату із штучним охолодженням. Дорожня втома дала себе знати, і ми швидко поснули. Що то нас чекає завтра?

Наступного дня прокинулись рано, поснідали в готельному ресторані, позносили речі до вестибюля і почали чекати на таксівки. Незабаром вони прибули і ми вирушили «через кордон» (для цього потрібно було лише переїхати міст через річку Ріо Гранде) до міста Нуево Ларедо для одержання туристських віз. Два мекіканські урядовці перевіряли наші документи, ставили кілька формальних запитань і видавали візи. У Жоржа пригода: він ніяк не може знайти свого пашпорта. Нарешті, перетрусивши всі манатки, він таки його розшукав, і груповод Ріта зідхнула з полегшенням. Дійшла черга до мене. Подаю урядовцеві свою іміграційну картку, з якою минулого року подорожував по Канаді і, звичайно, сподіваюсь, що все буде гаразд. Але урядовець скептично розглядає її, повертає мені назад і каже, що для одержання візи її не досить, що для цього потрібно мати американське громадянство. Стою, як приголомшений, пояснюю йому, що в Міннеаполісі я був завсім інакше поінформований, прошу його взяти це до уваги і допомогти мені. З подібним проханням звертається до нього й Ріта. Але це на нього дуже мало впливає. Він запитує мене, яке громадянство я мав раніш і звідки я приїхав до Америки. Коли дізнається, що із Східньої Європи, повідомляє, що він має суворий наказ усіх осіб із Німеччини та з країн поза «залізною завісою» до Мехіко не пускати. Що тут робити? Беру з Рітою таксівку і разом їдемо назад, до американського консульства в Ларедо в надії, що там ця справа якось можна буде загалодити. Але американський консул посилається на іміграційні закони і каже, що, на превеликий жаль, нічим мені допомогти не може. Їду знову на другу сторону, щоб забрати свої речі. Мекіканський урядовець, вислухавши мою інформацію, розчулюється і пропонує мені у вигляді компромісу дозвіл на триденне перебування в цьому прикордонному місті (але без права виїзду за його межі!). З досадою погоджуюся на це і залишаюся на три дні в Нуево Ларедо. Ріта повертає мені внесені на подорож гроші, я забираю свої речі і з сумом прощаюся з групою, яка вже розмістилася в автобусі на Монтерей.

З валізою в руках помандрував я незнайомим містом до порекомендованого мені невеликого готелю з досить претенсійною назвою «Гранд Отель Реформа». В нім усього 38 кімнат. Моя cuarto (кімната) на останньому, четвертому поверсі. При відсутності ліфта — це добрий моціон для серця. Кімната середнього розміру, з ванною і душем, досить привітно умебльована. Ціна двадцять п'ять пезів на добу (що відповідало трьом доларам). Вгорі, під самою стелею, вмонтований вентилятор. Коли його включити, пропелер крутиться, гонить повітря і створює ілюзію прохолоди. На стіні — малюнок розп'ятого Христа. На дверях вивішено надруковане двома мовами «Reglamento» — правила поведження в готелі. В них дуже цікавий один пункт, що стосується етики мешканців. Ось його переклад: «Якщо винаймач кімнати приймає в себе, як гостя, особу протилежної статі, двері кімнати мусять бути відчинені. Ліпше ж таке побачення робити не в кімнаті, а внизу, у вестибюлі, тому що адміністрація готелю не може дозволити, щоб хтонебудь із мешканців псував його репутацію».

Відпочивши після всіх пережитих неприємностей, я пішов знайомитися із містом, в якому, з ласки урядовця, міг пробути 72 години. Хоч воно відділене від американського, тієї ж назви, лише містком через річку, але яка велика різниця у всьому! Контрасти відразу б'ють у вічі. На вулицях (особливо бічних) досить брудно. Хідники старенькі, дерев'яні. Населення бідно одягнене. Вуличні продавці дешевих прикрас і сувенірів та босі хлопчики в синіх американських штаних, з щітками для чищення взуття, весь час вас переслідують і не дають спокою. Торгівля морозивом, овочами, різними шипучими напоями, відбувається на вулиці, як в орієнтальних містах. Хоч досить часто проїздять американські авта, але відчувається, що темп життя тут не американський, знижений, люди не так поспішають, не такі заклопотані і сприймають життя легше, безпосередніше. Ось один юнак сперся на візок із овочами і, забувши за свій «бизнес», без кінця грає на гітарі і наспівує своєму товаришеві різні мекіканські пісні. Гітара тут національний інструмент, і майже кожен мекіканець може на ній грати. Звертають на себе увагу своєю вродою стрункі чорняві дівчата.

Центр міста прикрашує імпозантна будова з аркадами, в американському стилі. Назва її «Edificio Federal». Тут містяться всі установи федерального значення: поліція, суд, пошта та ін. Перед будинком — пам'ятник «батькові нації» Мігелю Ідальго, який 1810 року підняв повстання проти еспанської корони, але через рік був схоплений роялістами і скараний на смерть. Перед його погруддям день і ніч горить негасимий вогонь. Мекіко вміє шанувати своїх героїв! Поблизу пам'ятника невеликий сквер, обсаджений пальмами, з лавками і фонтаном.

Стомившись мандрівкою я рішив підкріпити свої сили і зайшов до ресторану. Гарна, досить велика зала. Столи накриті білосніжними скатерками. Підійшов кельнер, подав мені картку із списком страв еспанською мовою. Побачивши, що я дуже заглибився в їх «проробку», він вирішив не перешкоджати і відійшов. А заглибитись дійсно було в чому. Сила страв із чудернацькими назвами, які абсолютно нічого не говорять ні розуму, ні серцю. Читаєш — і не добереш, що, власне, за тими назвами криється. Кельнер підійшов удруге, постояв трохи, скептично посміхнувся, знов відійшов і почав щось оповідати своїм товаришам, поглядаючи в мою сторону: маю, мовляв, одного «нетутешнього» дивака. Нарешті, після уважного студіювання, я надібав дві страви, зміст яких у мене не викликав сумніву. Перша з них була «sopa», а друга — «ensalada combinacion» (мішана салат). Я зідхнув з полегшенням, подав знак кельнерові, і він відразу приніс мені замовлені страви. Треба сказати, що вони були надзвичайно смачні, особливо супа, зварена із свіжих овочів — ніякого порівняння з набридлими американськими «бляшанковими» супами. Ніколи не сподівався, що мекіканці такі чудові кулінари!

Увечорі з цікавості зайшов до кін. Ціни на місця тут різні, немає такої «зрівнялівки» як в американських кінотеатрах. Сеанс триває коло чотирьох годин. Демонструється по черзі кілька фільмів. Всі вони непретенсійні, інколи наївні, з нескладним сюжетом, танцями і піснями під гітару.

*

Другий день мого перебування в «країні ацтеків» припав на Івана Купала. Місто має чепурніший вигляд. Скверик і вулиці позамітані. Рух авт значно менший. Зробив невелику ранішню прогулянку і зайшов до ресторану поспідати. Вирішив спробувати якусь типову гостру мекіканську страву. Замовив з цією метою «яєшню по-мекіканськи» (huevos à la mexicana). Досить велика порція смажених яєць... з сосом. Це вже щось нове! Обережно попробував трохи сосу. Боже! Це було щось таке неймовірно пекуче, ніби я мав пожежу в роті. Довго довелося її гасити холодною водою. Ні, дякую! Надалі — жадних страв à la mexicana!

Повертаючись після сніданку до готелю, я побачив біля скверика дуже симпатичного бородатого візника типу Санчо Панса, який флегматично куняв на передку свого кабриолета з балдахином. Підходжу до нього і запитую, чи не міг би він трохи повозити мене по місту і показати цікаві місця. Він радо погоджується і каже, що він має для мене щось muy interesante (дуже цікаве). «Екскурсія» коштує недорого — всього 4 пези (50 центів). Відповідаю йому — bueno, сідаю під балдахин, і наша подорож починається. Кінь мого Санчо Панса поспішає не дуже, як видно, має вдачу господаря. Ми переїхали кілька центральних вулиць, потім виїхали на бічні, незаасфальтовані, на яких досить добре трясє. Трохи здивований, запитую свого

«чічероне», куди, власне, він мене везе? У відповідь на це він подав мені невелику білу картку, на якій реклямувалася «Сеньйоріта», як місце, де кожний може мати багато приємности і задоволення. При цьому він додав: «*La señorita es muy bonita*» (сеньйоріта дуже гарна!). Гадаючи, що це напевно якийсь бар чи кабаре, де виступає «сеньйоріта» буде спів і гітара, я не заперечував. Далі ми виїхали на якусь закурену небруківану вулицю і наш кабріолет здіймав за собою хмару пороху. Раптом візник зупинив коня біля одного чепурного кам'яного будиночка з загородою, скочив із свого передка, пройшов через хвіртку в садочок і почав стукати в двері. Тому що йому ніхто не відчиняв, він підійшов до вікна і почав пильно вдивлятися. Між ним і кимсь у середині відбулась коротка розмова. Після цього він, з вигляду дуже розчарований, повернувся назад і з жалем доповів мені, що... сеньйоріта ще не встала! Я мало не пирснув від сміху. Тепер тільки я зрозумів, що то був за «дім розваги» і якого гатунку була та *señorita bonita*.

По дорозі назад до міста мій Санчо Панса був дуже засмучений і щиро жалкував, що йому не пощастило познайомити мене з прекрасною ларедською дульсінеєю, яка, за його словами, була незвичайної вроди і молода, чорнява, струнка, одним словом: *La señorita es muy bonita!*..

Після цієї пригоди я пішов по крамницях, купив серію мекіканських марок, еспансько-англійський словничок «першої потреби», кілька патефонних платівок, які тут дуже дешеві. По обіді вирішив зайнятися фотографуванням, почепив через плече свого «ролфікса» і почав блукати містом, шукаючи цікавих об'єктів. Закінчив один фільм, заклав другий, пройшов сквериком і почав обходити цікавий своєю архітектурою «федеральний будинок». Раптом мою увагу прикував босий хлопчик років 12-13, бідно одягнений, з дуже милим личком, який підіймався по сходах будинку. Я почав швидко лагодити свій фотоапарат, щоб зробити з нього знятку. На мое щастя, хлопчик зупинився і обернувся у мій бік. Я відразу «націлівся» і тільки-но хотів натиснути на важелець, як у цю мить до мене підійшов якийсь тип з дуже непривітним обличчям. Він запитав мене ламаною англійською мовою, хто я такий і що тут роблю? Я розповів йому про свою нещасливу туристську долю і про дозвіл від мекіканського урядовця залишитися в цьому місті на три дні. «Так», відповів він, «а для чого ж ви хотіли зфотографувати цього бідного хлопця?» — «Дуже просто», пояснив я йому, «він мені сподобався». «Ага! Значить ви приїхали сюди, щоб тут фотографувати наших бідних людей і потім в Америці показувати наші злидні?! Хіба ви не знаєте, що це заборонено?» Я відповів йому, що, звичайно, цього не знав, і пообіцяв йому надалі цього не робити. Але це його не задовольнило. Він витяг з кишені і показав мені картку із своїм фотом і великою круглою печаткою, з чого я зрозумів, що він є агент таємної поліції і сказав мені йти за ним.

Ну, думаю, бракувало ще мені пригоди з мекіканською поліцією! Чого доброго, доведеться познайомитись з місцевою в'язницею! Він мене привів до центрального управління поліції, підійшов зі мною до здорового чорновусого начальника поліції і почав з обуренням оповідати йому про мої «злочинні наміри». Я вдруте пояснив, що не знав місцевих законів, і додав, що, власне, жадного злочину не заподіяв, оскільки знятки не зробив. Моє пояснення мало зворушило начальника поліції. Він наказав мені вийняти фільм, після чого показав пальцем вартовому поліцаєві на другу частину залі з дерев'яним бар'єрчиком. Туди, мовляв, його! Той провів мене у вказаному напрямку, відчинив хвіртку і впустив за бар'єр. Тут на довгих ослонах сиділо вже кілька «правопорушників», моїх товаришів по нещастю. Всі вони зустріли мене дуже привітно, один навіть трохи посунувся і запропонував сісти.

«Так», думаю, «фінал досить несподіваний! Замість оглядати піраміди толтеків, палац Кортеса в Куернавазі, ніжитись на березі Тихого океану в Акапулько — опинитись у цій 'романтичній' компанії у ларедській в'язниці!..» Поглянув я навколо себе, і на мене чомусь відразу повіяло «родіною». Мимоволі пригадалась по асоціації одна «романтична» ніч у Києві, проведена в Центральному районі міліції на вулиці Короленка з товаришем по інституту Аркадієм. Останній, у стані алкогольного збудження, дозволив собі на Хрещатику антисемітський випад. Підскочила міліція, забрала його, а «за компанією» і мене. Там теж була подібна атмосфера, таке ж, як і тут, привітне товариство. Один бородатий візник, пригадую, весь час мене підбадьорював і потішав: «Ти, браток, не журись! Вранці, коли нас випустять, я на своєму фаєтоні прокочу тебе додому!..»

Хвилин двадцять я чекав дальшого розвитку подій і губився в здогадах про свою долю. Коли це підходить до мене якийсь поліцай, трохи під чаркою, тип советського «мільтоші», заявляє, що він перекладач і просить, щоб я йому докладно розповів про свою справу. Я ще раз повторив історію свого «злочину» і прохав заступництва перед вищим начальством. Він пообіцяв зробити все можливе і десь зник. Через хвилин десять він повернувся і запропонував мені піти з ним до іншої кімнати. В ній був лише один чорнявий юнак, який щось вистукував на машинці. Коли він скінчив, мій «захисник» підійшов до нього і пояснив причину нашої візити. Юнак заклав у машинку свіжий блянк і почав мене допитувати: хто я, звідки приїхав і т. п. Я зазирнув до блянку і прочитав один несприятливий для мене пункт, а саме: «день арешту». Все вказувало на те, що справа: набирала поважного характеру. Заповнивши блянк, юнак підвів очі і сказав, що я маю заплатити 50 пезів штрафу. Я з обуренням почав протестувати — за віщо? — За один лише намір зфотографувати босого хлопчика?! Юний мекіканець пояснив мені, що він тут ні при чому, що він має таке розпорядження «згори», і поставив мене перед альтернативою: заплатити штраф, абож... познайомитись з мекіканською в'язницею.

Звичайно, мені не залишалось нічого іншого, як заплатити 50 пезів і бути «на волі».

Юнак видав мені поквитування, на якому було зазначено, що наступного дня о 9-ій год. ранку я маю ще раз з'явитись до поліції.

Сам не свій я пішов до готелю. За мною слідом крокував «перекладач». Він зупинив мене і почав розписувати, як він гарно «захищав» мене, що, коли б не він, то я напевно сидів би вже у підвалі федерального будинку. Я за це йому дуже дякував, але моя платонічна подяка його не зворушила, а радше роздратовала: «Thank you! Thank you», почав він мене передражнювати. «I want tip» (давай, мовляв, «на чай!»). Ну, думаю, і нахаба! Що ти з таким вдієш? Щоб відчепитись від нього, дав йому доляра і пішов до своєї «Реформи».

Наступного дня після сніданку я, виконуючи наказ, пішов на 9 год. до поліції. Виявилось, що я прийшов трохи зарано, потрібних урядовців ще не було, і я мав трохи зачекати. Не маючи що робити, я прогулювався коло будинку, коли раптом почув оклик якогось урядовця: «Alexandro, Alexandro!» Я догадався, що це на мою адресу, підійшов до нього і сказав, що я той бажаний «Александро». В цей час з'явився і мій вчорашній «захисник-перекладач», але в пристойнішому вигляді: чистіше одягнений, свіжо поголений і . . . тверезий. Втрюх ми пішли в середину будинку, пройшли ряд кімнат і увійшли до досить великої залі, де за довгим столом на мене чекав цілий «ареопаг»: в центрі в ясносірому цивільному костюмі симпатичний сивоволосий сеньйор, а по боках яких п'ять-шість осіб у напіввійськовому одязі. Мені запропоновано було сісти і «Сесія Верховного Суду» почалася. «Процес» від голова суду, сеньйор, що сидів у центрі. Він запитав у мене мое ім'я, прізвище, де я постійно мешкаю, яким чином опинився в Мехіко. Я задовольнив його цікавість, а на його запитання про фах відповів, що я хемік, працюю в лябораторії, де роблю різні хемічні дослідження. «А! — додав він з іронічною посмішкою — «Chimico photographico!» — «Гаразд», продовжував він. «А для чого ви хотіли зфотографувати того бідного хлопчину?» — «Дуже просто», відповідаю, «він мені сподобався своїм милим обличчям і я хотів як сувенір із Мехіко мати його знятку». — «Так», перебив він мене, «алеж це тут заборонено! Дозволяється фотографувати все: будинки, пам'ятники, краєвиди, тільки не бідних людей!» Знову пояснюю, що я не знав місцевих законів, обіцяю надалі мати це на увазі і не робити подібних правопорушень.

Члени суду переглянулися між собою, щось півголосом поговорили, після чого голова суду прочитав мені «вирок»: я вільний, але в майбутньому, щоб не мати справи з поліцією, мушу суворо дотримуватись того, що було мені перед цим сказано. «Добре», кажу, «а як же справа із штрафом, який я заплатив учора?» — «О», відповів він, «то вже так і залишається, того вже змінити не можна!» На цьому «сесія суду» закінчилася, я був звільнений від кари і . . . від 50 пезів.

Коли я залишив федеральний будинок, мене догнав мій «перекладач», який поздоровив мене з тим, що я з його допомогою «виграв процес», і разом з тим зробив дуже важливе повідомлення: той сивоволосий сеньйор, який мене допитував, був не хто інший, як сам посадник міста Nuevo Laredo, отже я мав щасливу нагоду познайомитись з такою persona grata.

Я відразу ж пішов до готелю, спакував свої речі, і, не чекаючи наступного ранку, коли кінчався 72-годинний реченець мого перебування, викликав таксівку і за півгодини попрощався з цією «екзотичною» країною...

*

У «Запорожці за Дунаєм» Іван Карась на запитання, чи він же бачив того «салтана», відповідає: «Як тобі сказати? Я його і бачив і не бачив!» І, перевертаючи долоню, він додає: «Отак я його бачив, а отак — не бачив!» Отака халепа була мені тоді з Мехіко, і я його «отак бачив, а отак — не бачив!..» *Caramba!*

ЧИТАЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

Нове видання Суспільно-політичної бібліотеки «Прологу» в Нью-Йорку

ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКОГО КОМУНІЗМУ

В книжці включені важливіші статті Василя Шахрая, Миколи Скрипника, Миколи Хвильового, Михайла Волобуєва та інші документи українських націонал-комуністів 1920-их років. Книжка є переконливим доказом того, що в своєму поході проти ідеї державної незалежності українського народу, комуністична Москва знищує також своїх відданих співробітників і вислужників, якщо вони пробують захищати окремішність України.

Передмова І. Майстренка. 232 стор. друку. Ціна 1.50 дол.

ЛИСТ З МОНТРЕАЛЮ

З ПРИВОДУ ДВОХ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ З'ЇЗДІВ

Монтреаль, 1 вересня 1962

I

Сьогодні закінчився ще один міжнародний науковий конгрес у канадському місті Монтреалі; тиждень тому в готелі Квін Елізабет мали свої сесії понад 2 000 мікробіологів, а цього тижня в трьох готелях слухали лекції та оглядали численні експонати наукових виставок понад 2 500 рентгенологів. Бу-квально з цілого світу були тут лікарі, дослідники, техніки, практики й теоретики, автори багатьох праць і молоді адепти науки. На такому з'їзді не буває якихось сенсаційних заяв про нові відкриття, але вчені різних країн зустрічаються з своїми колегами, з якими знаються найчастіше тільки за посередництвом їхніх наукових публікацій, знайомляться з ними особисто і обмінюються думками про цікаві для них питання, про які ледве чи в них був би час розписуватись у листах.

Пресовий спостерігач українсько-го роду може багато навчитись із такого з'їзду науковців точних наук. Він бачить, як організовані такі з'їзди; спостерігає, як яка нація реагує на участь у таких конгресах; як окремі учені з різних країн ставляться одні до одних і до представників преси, радіо й телевізії. Щоправда, не видно якогось суперництва між цими вченими й дослідниками; наука є загальним добром людства, але з кількості учасників з даної країни, з їхньої активності у здійсненні програми з'їзду, з калібру вчених даного народу пізнаєте негайно позицію, яку посідає він у науковому світі, а тим

самим і в громадській думці світу та інших справах. Тут не важливо, хто і скільки видає газет чи календарів-альманахів, не враховується навіть того, скільки людських жертв віддав даний народ на жертвник своєї свободи, ні скільки протестів склав у секретаріатах різних великодержав і міжнародних органів.

Україна в жодному випадку не могла б кваліфікуватися на участь у таких програмах наукових з'їздів непередбачених «суперництвах». Просто тому, що ні на з'їзді мікробіологів, ні на з'їзді рентгенологів не було українських вчених з України, які б репрезентували свої наукові установи та, посередньо, і свій роботящий народ. На обидвох з'їздах ми зустрічали українських дослідників і учених з Канади, США та Західньої Німеччини. Воно то відрadne явище, що в чужих країнах є українські вчені, зайняті професійно і з визначним успіхом у цих ділянках науки. Хто з нас не радів би, зустрінувши на з'їзді молодих дослідників мікробіологів д-ра Є. Рослицького з Лондону (Канада), д-ра Ю. Мельниковича з Перль Рівер (США) чи двох визначних рентгенологів, імена яких помітні у міжнародній науці: Сильвію Федорук з Саскатуну (Канада) та професора Т. Горникевича з Гіссену (Західня Німеччина). Однак вони тільки посередньо — своїм походженням і почуттям гордості за свій народ — пов'язані з Україною. Справжніми представниками української науки на цих з'їздах могли бути тільки вчені з України, які б виступали від імені українських наукових установ.

Може, Україна не має в цих галузях ніяких досягнень і відстає навіть від таких відсталих країн, як Індонезія або Конго? Тяжко з цим погодитись зокрема тому, хто читає радянську пресу з України; адже там все першорядне завдяки «дружній допомозі Росії». Крім того, в рентгенології, може, Україна й відстає, бо — наскільки мені відомо — весь Радянський Союз не має багато чим похвалитись у цій галузі; все, що є гідне уваги в цій галузі, зосереджується в Москві та Ленінграді. Але щодо мікробіології, то цього не можна сказати. Проф. Богданов з Київського інституту мікробіології докладно інформує, що на Україні є шість таких інститутів: у Києві, Харкові, Дніпропетровському, Одесі, Львові та Ужгороді; а поряд з цим існують ще й інші дослідні установи по лінії мікробіології. Якщо вірити йому, то наукові досягнення українських інститутів не гірші за досягнення таких же інститутів у Москві чи Ленінграді.

А де ж тоді українські вчені й дослідники? Чому їх немає на цьому з'їзді? Авжеж не з-за фінансових труднощів, якщо Україна може дозволити собі на подання фінансової, економічної й технічної допомоги слаборозвинутим країнам Африки й Азії... У випадку таких труднощів фінансово допоміг би Україні її кращий друг — російський народ, який міг дозволити собі на вислання 14 своїх учених до Монтреалю на з'їзд мікробіологів та сімох на з'їзд рентгенологів.

До речі, проф. Богданов не українець, а росіянин із Свердловська. Він дивом дивується, чому українці в Канаді — і представники преси, і науковці-дослідники — питаються за українськими вченими з УРСР, коли справді вистачає, що прибули вчені з Російської Федерації та він сам з Києва. Він вважає, що канадські українці «відстали і не розуміють дружнього співжиття і співробітництва наро-

дів СРСР, базованого на комуністичному інтернаціоналізмі».

Правда, можна деколи відстати від такої бази, зокрема якщо ви не сиділи на тій базі, славити Бога, уже 20 років, але все ж таки навіть ми — відсталі жителі Канади — розуміємо, що росіянин, голова наукового інституту в Києві чи Ужгороді, дійсно міг би репрезентувати на з'їзді дану українську установу; однак при умові, що він виступав би від імені української установи і якщо він реєструвався б на з'їзді від УРСР. Тим часом проф. Богданов виступає тільки як росіянин і тільки від СРСР.

Тому на з'їзді ніхто про Україну, як наукову силу, не чував і не знає; знають тільки Росію і бачать росіян. Такої співдружності і співробітництва між Росією і Україною «на базі комуністичного інтернаціоналізму» не в силі зрозуміти не тільки канадські чи американські українці, але навіть спеціалісти від марксизму-ленінізму. Один з канадців англосакського роду так і запитав здивовано: «Що сталося, що на цьому з'їзді немає українців...» Не було їх і на другому з'їзді. Таке явище повертає до себе увагу навіть учених інших країн, зокрема африкано-азійських; для них це явище має особливо чітке значення. Це для них пересторога.

Вони ще більше насторожилися б, почувши аргументацію російського вченого. Той дивується, чому «деякі» українці присвячують так багато уваги знанню української мови і вживанню її; адже це тільки форма, а тим часом ідеться про зміст, суть. А втім, каже він, на Україні вільно читати лекції українською мовою або російською, залежно від того, хто є викладачем і якої мови бажають собі студенти... Переписка між інститутами ведеться, щоправда, «переважно російською мовою». Батьки можуть посилати дітей до таких шкіл, до яких хочуть: тих, де вчать переважно українською мовою, тих, де

навчальна мова російська, або тих, де головною є чужоземна мова — англійська або французька. Мало того, більшість шкіл в УРСР українська; менша кількість — російські, переконуює свого співрозмовця росіянин з Києва.

Канадський українець не в силі второпати тієї діалектики і ставить незручне запитання: «А є українські школи на території Російської Федерації? Адже там живуть майже сім мільйонів українців; газет українських вони не мають ні одної, але може мають принаймні школи...»

Професор на мить збився з інтернаціональної бази, замовк, а потім каже: «Очевидно, що є, але я не знаю, де саме...» І цікаво, що радянська статистика, яка чваниться кожного дрібничкою, теж не знає, де саме українці в РСФСР мають свої українськомовні школи, принаймні першого ступня, тому мовчить про це.

І дивився в очі такої доброї російської людини і ніяк не розбереш, що воно має радянська «спільна» наука і «комуністичний інтернаціонал», коли на науковому з'їзді чуєш тільки про Росію, про російський народ, про російську науку, ні словечка про мітичний радянський народ чи складові радянські національні республіки. Тоді від цього вам стає жарко, а на думку приходять слова з останньої книжки Джіласа: «Навіть для нас комуністів... видавалось дивним те, що серед українців — нації численнішої за французів, а в певному відношенні культурнішої за росіян — не було ні одної людини, яка кваліфікувалася б на прем'єр-міністра (України)». Це було, до речі, у 1944 році.

Сьогодні, у 1962 році, росіяни, мабуть, силкуються перекопати світ, що українці — це менш культурна за росіян, науково недорозвинута країна, дарма що прем'єр-міністром УРСР є тепер українець, а в космічному небі літав переможно українець-космонавт.

II

А може, ми, емігранти, справді «одержимі» прагненням всюди підкреслювати українськість наших установ, осіб і особливостей? Може, ми справді надто багато уваги присвячуємо таким формальним аспектам, як мова, представництво установи чи країни тоді, коли йдеться про суть і зміст самої справи?

До речі, д-р Теофіл Горникевич з Гіссену в Західній Німеччині остерігає своїх земляків-емігрантів перед надаванням надто великої уваги пропаганді й публіцистиці; він радить ґрунтовно вивчати різні галузі гуманістичних і точних наук, займати передусім керівні позиції, не вдовольнятися пересічністю, виходити на міжнародну наукову арену передусім з власним змістом, а не лише зводити бої за форму. В нього це не порожня фраза. Під час міжнародного з'їзду радіологів у Монреалі ми довідалися, що його друкована праця знаходиться серед інших книг на книжковій виставці з'їзду. Представник американського видавництва показав мені теж збірну працю (двома мовами: німецькою й англійською), в якій цитується на багатьох сторінках книга й особлива рентгенологічна метода д-ра Горникевича. Ці відомості про нашого земляка доповнили ми ще іншими даними: він є професором і головою відділу рентгенології університету в Гіссені, де колись жив, працював науково і тепер похований славний Рентген; науковий дорібок проф. Горникевича великий: 120 друкованих основних праць. На з'їзді ми мали змогу перекопатися, як німецькі й інші вчені-радіологи з повагою ставились до цього ще молодого професора й дослідника, нашого земляка.

З його твердженнями, що українцям треба добитися в кожній галузі рівня, якого досягли інші, а зокрема наші сусіди — поляки, росіяни та інші, тяжко сперечатися. Фразами, причинками до наукових

розвідок, деклараціями чи будь-якими патріотичними ярликами нам не пощастить ні вийти в світ, ні здобути визнання, як окремій нації з своїм окремим вкладом та своїм окремим іменем. Однак і з його боку не зустрічасмо заперечення, коли підкреслюємо важливість певних формальних передумов, вимог і принципів. Українські вчені й дослідники, які вийшли на еміграцію, або ті, які вибились наверх у науці щойно після закінчення студій у країнах свого поселення, не спроможні заповнити цілковито порожнечу, що постає з відсутності чи неактивності учених з України. Емігранти, як учасники чужоземних наукових установ і організацій, можуть тільки частково свідчити про живучість української науки та українських інтелектуалів. Своєю присутністю на міжнародних з'їздах, своїми видавничими досягненнями в різних галузях науки, врешті, своїм гідним підходом до наукових і національних питань («Ми — науковці Канади, США чи Німеччини, але українського роду!») вони тільки спрямовують струмінь теплих променів на свій народ; але вивести його на денне світло з темряви, в яку його засовують його вікові недруги, можуть тільки українські вчені з України.

Тим часом чуємо: «Я бував на всіх міжнародних радіологічних з'їздах, але ніколи не зустрічав там українських радіологів з України», каже проф. Горникевич. Рентгенологічна література українською мовою майже не існує; все важливіше звичайно друкуються російською мовою. «Не краще і з мікробіологією... Краєці медичні журнали, розвідки, дослідні студії та наукові посібники друкуються тільки російською мовою, а українською хіба популярні видання», пояснює д-р Є. Рослицький. Його особливо обурює факт перехоплювання українських вчених і заховування їх до російських. У Монтреалі росіяни-мікробіологи чва-

нилися Інститутом мікробіології ім. Гамалеї в Москві та «росіянином Гамалесею», хоч Микола Гамалія — один з основоположників мікробіології в світі — був українцем. Подібне душохватство проявилось — на думку того ж співрозмовця — і в присвоєнні російській науці іншого українського мікробіолога — Сергія Виноградського.

Можна б спростувати ці твердження так, як це робив Богданов, що, мовляв, наука насправді є міжнародною чи навіть понаднаціональним надбанням. Якщо так, то чому всі вчені будь-якої країни так чітко і з гордістю підкреслюють свою національність? Росіяни ніколи не забувають сказати про своїй світочів науки і на кожному кроці підкреслюють російськість науки в СРСР. Для них, можливо, це формальність, якщо українець з Канади прагне бачити на персональних ярликах делегатів слово «Україна», але для всіх учасників наукових з'їздів визначення національності має суттєве значення: як же інакше можна б розпізнати нігерця від конголезця, канадця від американця, індійця від пакістанця, алжирця від єгиптянина, грека від італійця чи француза? Ніхто не робить їм з того приводу закиду в формалізм чи відсталість. Тільки від українців чомусь вимагається, щоб вони розпилилися в масі росіян чи советського народу», щоб забули свою національність і відмовились від свого наукового вкладу тільки в ім'я зміцнення свого сусіда — Росії.

У такій перспективі домагання українських емігрантів — «хочемо бачити представників науки, мистецтва, економіки й політики з України, якщо вона суверенна держава і якщо її народ справді вільний і рівноправний з російським у межах СРСР» — не є ніяким формалізмом чи пережитком, як переконують нас російські речники. Побувавши в світі серед різних народів і в багатьох країнах, ми навчилися від свого оточення бага-

то. Сьогодні ніхто з нас не вимагатиме, щоб кожний представник наукових установ, мистецтва чи економічно-політичних відділень Української РСР був родовитим українцем з діда-прадіда. Але, якщо могли українці танцювати росіянам 300 років, то можуть деякі росіяни танцювати для українців принаймні три години під час виступу ансамблю танцю в Монреалі чи Нью-Йорку; якщо українці могли століттями зміцнювати російську науку й часто репрезентувати її за кордоном, то можуть врешті росіяни, проживаючи на Україні, зміцнювати і репрезентувати українську науку чи економіку. Однак підкреслюємо ще раз: такий росіянин безумовно повинен знати українську мову, користуватися нею в офіційних стосунках у республіці, а за кордоном він, очевидно, повинен репрезентувати українську науку чи економіку, а не Росію та росіян.

Це стосується зокрема таких конкретних випадків, як приїзд представника міністерства торгівлі в Києві до Монтреалю на міжнародну торговельну виставку восени 1961 року та перебування голови київського Інституту мікробіології «по лінії міністерства охорони здоров'я УРСР» на науковому з'їзді в Канаді цього року. На жаль, ніхто з них не знав української мови, обидва вони виступали тільки як росіяни. Чи можливо в такій ситуації говорити про «буйний розвиток» української культури і суверенних справ українського народу в Українській РСР? Очевидно, що

«говорити» можна, як це довів російською мовою проф. Богданов. Він широко розповідав, як сьогодні українців не переслідують так, як це було за царату, як квітне українська наука, як розвивається Україна... Та ще не прогомоніли в гамірливому коридорі його переконливі слова, коли йому несподівано довелося представляти англomовному канадцеві свою супутницю з Києва; ця киянка живе і працює в столиці України вже з двадцятого року свого життя, але ні слова по-українському не вміє. Представник міністерства охорони здоров'я УРСР, проф. Богданов, представляє її так: «Дис лейді із фром Кіеф ін Раша...»

Миттю все стає ясним. Хто ще так влучно з'ясував ситуацію українців у Радянському Союзі? А так, пригадую... Це український космонавт Попович висловив невідомо цю нашу тверду, тяжку дійсність словами: «Ох, і пісень же я там співав! Так, що космос добре запам'ятав українські пісні...» Так воно й справді є; чим на практиці обмежується весь «буйний розвиток» української культури, науки, мистецтва, економіки й суверенності, що українцям вільно співати і танцювати — як на небі, так і на землі. Зате їх немає там, де найбільше помітний і найбільше ціниться вклад кожного народу: на міжнародній політичній арені та в міжнародному науковому співробітництві. Там за нас і без нас говорять і діють росіяни.

Роман РАХМАННИЙ

З РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

ДИВЛЮСЬ НА АФШУ ТА Й ДУМКУ ГАДАЮ

Олександр Олександрович Богомолець не раз казав українським артистам: «Чому ви не співаєте пісні „Ой не пугай, пугаченьку“? Це ж — історія давньої України!»

Не знаю, чи справді відбиває та прекрасна пісня історію давньої України, чи можна її тлумачити і якось інакше, — але всі пісні українського народу в їх сукупності таки справді дають надзвичайно яскраву картину і минулого України, і сучасного її життя. Всі пісні, — а їх безліч. Коли взяти до уваги не тільки все опубліковане в численних фольклористичних збірках, а й той факт, що експедиції нашого Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, а також інших установ і окремих осіб щороку привозять дуже багато не тільки варіантів уже відомих пісень, а й пісень свіжостворених, пісень про найсучаснішу сучасність, то можна твердити, що слово *безліч* треба брати у буквальному значенні: *не злічити*...

Ми маємо чудових співаків. Інколи на концертах вони виконують і народні пісні, і добре виконують. Але скажу прямо: мене вражає, що обертаються вони в колі якогось десятка «номерів». І «номери» ті — не завжди перлини народної творчості.

Звичайно, кожен співак, кожен виконавець має свої «коронні» речі, які особливо охоче виконує перед публікою. Таке було у Шаляпіна, у Собінова, у Мишуги, у Соломії Крушельницької, таке бачимо нині у найкращих наших вокалістів. А згадаймо, проте, що той же Шаляпін ввів до концертного репертуару ряд російських пісень, яких ніхто до нього не тільки не співав

на естраді, а й не знав. Про славетну Крушельницьку (1873-1952), яку музична критика ставила колись в один ряд із Шаляпіном, Карузо, Тіто Руффо (що не пошкодило «Большой Советской Энциклопедии» не приділити їй ні одного рядка), одна моя знайома, що була у великої артистки за останніх років її життя у Львові, розповідала таке: не було у старенької більшої радості, як пригостити одвідувачів рідними, знайомими ще з дитинства піснями, — а знала вона тих пісень пребагато і любила цим хвалитись...

І от — про наших виконавців. Виходить у «збірному» концерті улюбленець публіки, таки справді вартий цієї любови, і вже знаєш наперед, що він заспіває «першим номером», що — «на біс»... І т. д. Пісень — море, а співаки зводять його до вузького, хай і гарного (не завжди, проте, найкращого) струмка.

А досить би співакові, талановитому і освіченому співакові (я до таких, власне, тільки й звертаюсь), перегорнути протягом кількох вечорів ну хоч би збірники лише самого Лисенка, щоб знайти там десятки й десятки призабутих у нас шедеврів, які після левної праці над ними напевне б стали «коронними номерами» того співака!

Самі-но цикли козацьких, гайдамацьких, чумацьких, заробітчанинських, рекрутських пісень, — минаю вже пісні про кохання, про родинне життя, про громадські справи, — являють собою таке ідейне, тематичне, мелодійне, словесне багатство, що аж дух захоплює!

Хтозна, чи варто тут повторювати багато разів говорене — а

проте скажу ще раз: народними піснями наші конференсьє і концертові програми частенько проголошують речі, яким далеко, як до неба, до справжнього фолкльору, — на чолі їх стоїть славнозвісна «Гандзя»...

Гідний усесвітньої шани й любови космонавт Радянського Союзу Павло Попович любить пісню «Дивлось я на небо...» Любить цю пісню й багато людей взагалі. Просто чудесно, що вона, ця українська пісня, пролунала з уст першого космонавта-українця в міжзоряних просторах. І цілком природно, що нею вітають наші співаки Павла Романовича тут, на землі... Але навіщо ж називати її народною? І навіщо — «заспівувати», затріпувати цю пісню «до безпам'ятства»?

Насмілююсь до того ж одверто висловити свою особисту гадку: і поетичними і музикальними якостями все-таки поступається цей романс Александрової на слова Петренка багатьом віршам великих поетів, багатьом мелодіям великих композиторів — і багатьом справді народним пісням.

Я говорив про «збірні» концерти. Але і в своїх особистих, персональних концертах не дуже часто тішать нас наші співаки строго продуманими програмами, зокрема — програмами, складеними із народних пісень. А чому б, скажемо, комусь із наших дорогих артистів, серед яких є й мої щирі друзі, не скласти цілого концерту із якогось певного циклу народних пісень? Говорю не тільки про українські пісні, а й про російські, білоруські, інших слов'янських і неслов'янських народів. Не кажу вже про минуле й давне, — самих-но пісень про Велику Вітчизняну війну вистачило б на кілька концертів!

Я досі говорив про пісні народні і про співаків-солістів. Звернуся до «професійної» музики і до інших видів музичного мистецтва, до скрипалів, піантів, віольончелістів, до наших ансамблів, капел, орке-

стрів. Знову-таки — зачароване коло, з якого тільки часом вириваються окремі виконавці і колективи.

Прочитайте хоч би програми заїжджих і місцевих піантів. Невже так мало на світі композиторів, що ці музиканти — серед них і дійсно блискучі — здебільшого обмежуються досить вузьким списком імен і творів, мало дбають про цілеспрямованість програми? Нагадаю знамениті історичні концерти Антона Рубінштейна в Москві, Петербурзі, в найбільших містах Європи — концерти, в яких давалася картина розвитку фортепіанової музики від її початків і до сучасних Рубінштейнові днів. Або скромніший і ближчий приклад: концерти-лекції нашого кийського піаніста-педагога, радянського музиканта Григорія Миколайовича Беклемішева.

Я навів ці приклади, щоб нагадати, що нам, як повітря, потрібна пропаганда серйозної музики. Колись писав я десь про концерт у Кам'янці над Тясмином, де бували, як відомо, Пушкін і Чайковський. Велика оркестра під керівництвом Н. Г. Рахліна виконувала там одну з найвідоміших симфоній Чайковського. Публіка, що складалася в основному з колгоспників, гаряче плескала виконавцям і диригентові. Я зробив тоді висновок, що слухачі зрозуміли геніальний твір Чайковського. Боюсь, що це не зовсім так. Кам'янчан тоді захопило гаряче виконання оркестри під блискучим проводом Рахліна, але навряд чи «дійшла» до них симфонія у всій її складності й глибині. Естетичне почуття, розуміння музики треба виховувати, і в цьому — велике завдання наших концертантів, наших лекторів, нашої музикальної суспільності...

Те, що дали в музиці минулі часи, потрясає своєю величчю. Чи треба нагадувати імена Баха, Гайдна, Моцарта, Бетговена, Шумана, Шуберга, Ліста, Шопена, Глінки, Чайковського, Римського-Корсакова, Мусоргського, Сметани, Дворжа-

ка, Гріга, Лисенка, Монюшка, Бородіна, Рахманінова, Скрябіна, Леонтовича?.. Список можна б набагато розширити. І ці імена ми часто бачимо на афішах. Але я переконаний, що тільки із тих творів названих композиторів, які ніколи не виконуються чи виконуються надзвичайно рідко, можна б скласти концертні програми на кілька років... І такі самі концертні програми можна скласти із творів композиторів, чії імена тільки вряди-годи, в усякому разі не часто, читаємо ми на афішах. Кілька лише імен у випадковому порядку: Лядов, Малер, Гречанінов, Калачевський, Аренський, Ребіков, Сезар Франк, Берліоз, Танєєв. Це — недавні і не дуже давні часи. А ось два імена із сивої давнини: Люллі і Рамо. Багатьом читачам ці прізвища нічого не промовляють. А це ж — цілий, по-своєму чарівний музичний світ!..

І про сучасну музику. Скільки у нас консерватизму в цій справі! Те що Равель та Дебюссі і досі ще ходять у широкому загалі, досі ще фігурують у довідкових виданнях під застережними марками «модерністів», «імпресіоністів», що твори їх не без труднощів потрапляють, так би мовити, просочуються на нашу концертні естради, що «Петрушка» геніального Стравінського чули серед нас тільки щасливі одиниці, — ну, хіба це нормально?

Імена Прокоф'єва і Шостаковича дістали всесвітнє визнання, їх з великою пошаною вимовляють і у нас. А проте я, мабуть, не помилюсь, коли скажу, що твори цих великих російських композиторів, радянських композиторів, частіше виконуються за кордоном, ніж у нас. І чи не пора знову переглянути оперну творчість Шостаковича, зокрема «Катерину Ізмайлову», так жорстко ошельмовану за добре пам'ятних усім нам гірких часів?

Як це добре, що знаменитий музикант Мстислав Ростропович раз-у-раз, послідовно включає в свої

програми твори наших сучасників! Як це прекрасно, що Іван Козловський (невтомний, до речі, популяризатор української пісні) свій концерт, яким він несподівано порадував москвичів десь на початку цього року, склав із творів російської класики XIX ст. Глінки — і англійського композитора, що народився 1913 року, — Бенджаміна Бріттена!

Ми хвалімось, що ми, українці, — музичний народ. Але не тільки свою народну пісню, але й своїх композиторів знаємо ми — ну, м'яко кажучи, поверхово. Цей рік ми називаємо Лисенківським. З'явилися афіші, які сповіщають про майбутні серйозні концерти, присвячені творчості автора «Тараса Бульби». Опері його йдуть на сцені Київського та інших театрів республіки. Це дуже добре. Але чи посідає спадщина Лисенка в усій її різноманітності належне місце в репертуарі наших артистів і мистецьких колективів загалом? Хто з наших піяністів, приміром (окрім Ради Лисенко та ще декількох, дуже небагатьох), включає твори Лисенка в свої індивідуальні програми? Чому так рідко можна почути в хорошому виконанні такі його шедеври, як «Іван Гус», «Гамалія», «Іван Підкова»? Між іншим, я й досі не можу без хвилювання згадати, як виконував за юнацьких моїх літ ці та й інші речі Лисенка студентський хор під орудою Олександра Кошиця... Чому наші хорові капелі ніби забули про такі знамениті лисенківські обробки народних пісень, як-от «Гей, не дивуйте», «Ой пуця я кониченька в саду», «Про Купер'яна»? Можна ще чимало набрати таких «чому»...

Лисенко, за узвичаєною формулою, — основоположник української класичної музики. Але чи достатньою мірою відома нашим слухачам музика таких його наступників, як Кирило Стеценко, творчість якого аж ніяк не зводиться до «Тихесенького вечора» або пісні «Ой

чого ти, дубе», як Філарет Колесса, як той же Олександр Кошиць? Чи знаємо ми як слід спадщину Степового, фолкльористичну роботу Демущького? Чи навіть чув пересічний слухач імена Вахнянина або Нижанківського? Та навіть Леонтович, майстер із безумовними рисами геніяльності, Леонтович, чие ім'я стояло, так би мовити, на прапорі капелі «Думка», становило найбільшу славу цієї капелі, — навіть Леонтович звівся у нас до безперечно звуженого списку популярних, але трохи вже «заспіваних» речей... А тим часом, знову-таки, з тих Леонтовичевих «обробок» народних пісень, які у нас не виконуються, можна скласти програму прецікавого концерту, може й не одного...

А те, що було перед Лисенком чи в його часи, поруч з ним, — Овсяннико-Куликовський, Сокальський, Калачевський? Чи як слід знають їх наші слухачі?

В цьому розумінні пощастило тільки Гулакові-Артемовському як авторові «Запорожця за Дунаєм» і Ніщинському як авторові «Вечорниць», — власне, головним чином пісні в «Вечорницях» «Закувала та сива зозуля»...

Коли піти далі, в глибину минулого, то виринають імена Веделя, Бортнянського і Березовського. Скажуть, це переважно духовна, церковна, культова, релігійна музика. Так. Ну, а «Реквієм» Моцарта чи Верді — «світська музика»? А «Сікстинська мадонна» Рафаеля, «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі — «світський живопис»? А «Божественна комедія» Данте — антирелігійний твір, чи що?

У всякому разі, «Реквієм» Моцарта і «Реквієм» Верді ми вряди годі виконемо, та ще й обставляємо це виконання дуже парадно. А Веделя, Бортнянського й Березовського знаємо тільки з імени... Я, однак, переконаний, що релігійний елемент у їх творах — це тільки луска, під якою таяться живо-

трепетне людське серце і живо-трепетна людська думка.

Пригадую, як незабутній М. І. Вериківський умовляв мене, щоб я написав «незбалансовані тексти» до концертів Бортнянського і цим дав змогу познайомити сучасників із прекрасною музикою цього майстра. У мене якось не піднялася рука писати ті «незбалансовані тексти», та й як їх писати?

Не забуду також, як другий доротий усім нам небіжчик П. О. Козицький програв мені «Панахиду» Стеценка, і обидва ми шкодували, що цей «церковний» твір не може у нас виконуватись, як твір концертний. А справа ж там не так у «церковності», як у надзвичайно сміливому поєднанні канонічної «духовної» музики з елементами української народної пісні.

Той же таки Кошиць із своїм хором щороку виконував колись у Купецькому зібранні (тепер зала Філармонії) колядки і щедрівки. Мійнаючи вже те, що релігійний, зокрема християнський, момент аж ніяк не посідає чільного місця в багатьох колядках і щедрівках, можу з усією щирістю запевнити, що ні у кого з тогочасних слухачів оті колядки й щедрівки аж ніяк не викликали релігійних емоцій, а будили здорове естетичне почуття...

Та станьмо знову «обличчям до сучасности». Наша виконавська громада у великому боргу перед радянськими українськими композиторами. Де й коли ви можете почути величну поему Людкевича «Заповіт», яка б справила честь музичній культурі будь-якого народу? Всі визнають дуже високий досягнення нашого симфонізму 2-у Симфонію Ревуцького, — а де, під керіванням яких диригентів вона виконується? А чи не пора, щоб наші слухачі знали як слід чудесні симфонії Лятошинського, щоб краще відомим їм став Данькевич як автор не тільки опер та хороших творів, але й як симфоніст, щоб ближче познайомилося наше суспільство з творчістю Миколи Ко-

лееси, щоб вийшов з непам'яті Василь Верховинець, щоб Григорій Верьовка сам пригадав гарячі твори своєї молодости?

А фортеп'янові твори Косенка чи того ж таки Ревуцького? Хто з наших піяністів має їх у своєму репертуарі? А спадщина названих уже Козицького і Вериківського?

Я міг би перерахувати ще багато імен і творів, міг би вказати на ту справді талановиту фалангу українських композиторів середнього і молодшого віку, яка становить одну з найблискучіших сторінок української радянської культури. І можу при тому заповнити, що ця фаланга представлена далеко не на повний зріст у програмах наших концертів...

Нарешті — ще два питання.

Чи пам'ятають наші воїни різних вдів музичної зброї про те, що на них, коли вони концертують на Україні та за її межами, за межами Радянського Союзу зосібна, лежить обов'язок популяризації й пропаганди рідної музики? І чи дбають керівники наших концертних організацій, запрошуючи в гості виконавців із інших республік або із за кордону, щоб ті виконавці ознайомилися з музичною культурою країни, в якій вони гастролюють, а після того може б зласкавилися і включили твори наших композиторів до своїх програм?

Я поставив багато питань. Добре було б, коли б хоч на деякі з них я почув відповіді.

Максим РИЛЬСЬКИЙ
(«Вечірній Київ»)

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Фототипічне видання староукраїнської мовної пам'ятки

Potnianky of Horodyshebe, Part 1: A. D. 1484, ed. by J. B. Rudnyckyj, Readings in Slavic literature 2, The university of Manitoba, Department of Slavic Studies, Winnipeg 1962, 54 стор.

Проф. Я. Рудницький видав фототипом найдавнішу частину пом'яника, писаного в монастирі в Городищі Василіянському (10 км на південь від Кристинополя-Червонограду) від 1484 до 1737 року і зберіганого сьогодні в бібліотеці університету у Вінніпегу. Опис пам'ятки подав О. Колесса («Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники 12-16 в.», Прага, 1923), згодом М. Антонович-Рудницька (1953) й інші; про скасований у 18 в. монастир та про його продовження в Кристинополі коротко розповідає о. М. Ваврик («По василіянських монастирях» Торонто, 1958, стор. 101-10). Шкода, що передмова видавця не подає ар-

гументів, які обґрунтовували б її датування. З обіраного на півслові виданого тексту виходило б, що між 7 та 8 стор. пропущено якісь листки; передмова чомусь цього не відзначає.

Церковний текст поминальної відправи-панахиди, поданий на вступі, виявляє різниці від сьогоденішнього церковного (раздр'їши: не разрішівий; святая: не чистая, стор. 7), отже становить цікавий причинок і для історика церковно-слов'янського перекладу богослужбних книг. Головна частина передруку подає текст пом'яника — записуваних у манастирську поминальну «грамоту» імен покійників із монастирської братії та жертводавців. До речі, такі «грамоти» мали по селах Галичини в останньому столітті либонь усі сім'ї, вписуючи туди імена померлих членів роду; їх священик перечитував під час найнятого парастасу на велико-

посних «сороковустанх». У цьому пом'янику форми імен зчаста народні, це отже цікаве джерело для історії надавання хресних (чи чернечих) імен. Вони тут з різних околиць і станів. Називані ймення фундаторів даного впису — навіть у цій опублікованій частині пом'яника — дозволяють виробити собі уявлення про широкі стосунки городиської «обителі». Є тут князі (великий кн. Олександр, 1492-1506, кн. Федір Замглицький і княгиня його Ільбська, кн. Олександр Сонкушкович), шляхта («пані»: Ламан; підскарбій литовської землі Олександр; Семашко Реханський — мабуть, із с. Рахані на півд. Холмщині; староста перемиський Анд. Волотович; Олизир; Анд. Барс; Івашко Дожський; Мушата; Сенько Тустановський; Андрушко; «пані»: стольникова перемиська; старостина Олизарова; Миньдринна із Молдави; Чермська), міщани й селяни (Антін з Ястребич, біля Городища; з Жидичина, село 8 км на північ від Луцька; Камша; Филип; Братько; Краш із Ощева, село 4 км на північ від Варяжа на Сокальщині; Горбач; Бунинський).

Із фототипного видання годі ствердити, чи цей пом'яник оригінальний і в цій своїй початковій частині, а чи радше це лише пізніший відпис, бо

за це промовляє дуже однотайне письмо, але різні форми написань імен (Костянтин, 23 стор., Костяндин, 28 стор.)

Для історії мови матеріалу тут небагато. Текст панахиди списано з болгарсько-сербського оригіналу (літера «ять» означає інколи «я»; часто вживається великий юс, замість «ю»; часто у вивузі слів виступає «ер», замість етимологічного «йора», та написання съ-, вь-, замість со-, во-; Сими́на замість Семена; гіперизми Єсифа, Ієва, Єлтухія, замість Євтихія; конструкція типу «упис пана Семашков Реханскаго»; польонізми: подскарбьего, паней «пані», родовий одн., хоч серед імен лиш: Вятслав). Помітні тут намагання церковнослов'янщити фальшивими суфіксами ймення (Данилій, Сидорій); знак, що записував сильним у графіографії себе не почував, а здебільша таки залишав таку форму ймення, як йому подавано (Анциптор, Мелентій, Вальфоломей, Вовдотія). Ставлені над словами значки наголосу тут, за південнослов'янськими звичками, означають здебільша лише кінець чи початок слова, а не справжній наголос. Півуставне письмо старанне й помилки в переписувача трапляються рідко.

О. ГОРБАЧ

Міжнародний з'їзд славистів у Москві

1-10 вересня 1958 року у Москві відбувся Міжнародний з'їзд славистів. Подібні з'їзди відбувалися в 1929 році в Празі (I), 1934 — у Варшаві (II), третій з'їзд 1939 у Београді з-за війни не відбувся.

З'їзд у Москві перевищив попередні з'їзди як кількістю учасників, так і різноманітністю проблематики. Брало в ньому участь 1555 учених з 28 країн з 253 доповідями (крім того, не прочитано 65 виготовлених доповідей).

Інформації про з'їзд беремо із видання Академії наук СРСР «ІV Международный съезд славистов. Материалы, дискуссии», том первый, Москва, 1962.

У президії з'їзду засідало 47 учених з В. В. Віноградовим на чолі. Назвемо з них більш відомих: А. Стендер-Петерсен (Данія), С. Чаттерджі (Індія), Лер-Сплавінський (Польща), О. Вілецький, Л. Булаховський, М. Рильський (СРСР), Р. Якобсон (США), А. Мазон (Фран-

ція), М. Фасмер (Зах. Німеччина), А. Беліч (Югославія) та інші. Секретарювали: Р. Аванесов, А. Н. Робінсон і Н. І. Толстой. Зауважимо, що, згідно з новою програмою комуністичної партії, вже не називають представників національних республік, вважаючи їх представниками СРСР.

Назвемо ще декілька інших учасників з'їзду: Д. Благой, М. Гудзій, В. Жирмунський, М. Хрипченко, В. Щербина і Б. Унбегавн. Були такі секції з'їзду: літературознавча, літературно-лінгвістична і лінгвістична.

Ми не думаємо давати повний огляд з'їзду і назвемо тільки доповіді, що заторкували українську тематику.

М. К. Гудзій (стор. 80) висловив думку, що «Болгарії належить визначна роля в народженні і розвитку літератури „Київської Русі” та що ця література в порівнянні з іншими стояла високо.

С. Чаттерджі (стор. 166) тієї думки, що «Слово о полку Ігореві» представляє так героїчну поезію Русі, як «Авеста» — староіранську, «Махабхарата» — староіндійську, «Іліада» і «Одіссея» — старогрецьку, «Пісні про Нібелюнгів» — старогерманську, «Біовулф» — староанглійську, «Пісня про Ролянда» — старофранцузьку, «Найстарша Едда» — старонорвезьку. Всі ці твори виявляють деякі спільні складники колишньої індоєвропейської спільноти з-перед 2500 літ до Христа.

«Слово о полку Ігореві» з своєю мітологією духово належить до дохристиянської доби, хоч це твір вже ніби християнської Русі з 12 століття. Наголошена в ньому вірність князеві і їхня хоробрість. Звернення Ярославни до сонця про щасливий поворот князя нагадує образи санскритської поезії, що на них Чаттерджі посилається.

У «Слові» висловлена гордість за свій народ і готовість постояти за нього, що виявляє вищі духові цінності народу. Героїчні подвиги і самопожертва визнані конечними яви-

щами в житті народу. Описи природи в «Слові» рівноцінні з найкращими описами в героїчній поезії минулого.

Доповідач думає, що автор «Слова», складаючи поему, користувався 11-стоповим дактилем. «Слово», хоч не велике обсягом, належить до перлин світової поезії.

Д. Ворд (стор. 565) говорив про принципи його перекладу «Слова о полку Ігореві» на англійську мову. У перекладі треба віддати не тільки зміст, але й «тканину». Під «значенням» він розуміє: 1) точний зміст, 2) побічний зміст (коннотація) і 3) периферичні складники значення, що містяться у звуковій формі слова. Перекладач старається передусім віддати точний зміст. Коннотацію не легко передати. Ще тяжча третя вимога. Під «тканиною» доповідач розуміє спільність мовних особливостей оригіналу. В перекладі треба уникати архаїзмів; він повинен бути «неутральним». Стара тема і загальний колорит достатньо віддають архаїзми. Порядок слів у перекладі виникає з природи перекладної мови. Треба уникати також «поетизування» перекладу.

У «Слові» немає віршового розміру, але є ритми. Треба їх віддати в перекладі. Довжина ритмічних одиниць у ньому різна. У цих одиницях є ще коротші ритмічні одиниці. Віддати асонанси — тяжко; легша справа з алітераціями. Але не можна офірувати значення алітерації. Під кінець доповідач дав п'ять уривків з «Слова» у власному перекладі.

Доповідь Ворда зацікавила учасників, і вони висловилися про неї дуже схвально.

А. К. Югов подав своє розуміння деяких темних місць «Слова»: 1) «дивь» — це плем'я, що вдерлося в країну (тут — половці); 2) «мгла» — те саме, що хмара; 3) «подвизатися» — втікати, уникати («вежи ся подвизашеся»); 4) «затворити» — зрадити («князю затвори Днѣпр»).

А. Г. Степанов переклав «ра-

мъный», «ремянный» словом — сильний («вои рамъны»).

В. І. Стеллецький пригадав, що Н. В. Гербель знаходив у «Слові» 719 рядків, а Жуковський тільки 554. У «Слові» є ритми, і треба знайти ці ритмічні одиниці, чергування яких дає нам ритм. Помічними у віднайденні ритмічних одиниць можуть бути синтаксичні цілості, закінчені речення, а також композиційні відрізки, рефрени, строфи і т. п. У «Слові» є більші павзи. Отже при членуванні на ритмічні одиниці треба взяти до уваги: одиниці змісту, синтакси і мелодії, а також синтаксичні паралелізми. Можна при цьому також узгляднити рими і анафори.

В цей спосіб знайдено 497 чи 503 ритмо-синтаксичні одиниці в «Слові» і щось 44 строфи. Верд нарачував 498 рядків.

«Слово» складається: 1) з порівняно слабо ритмічної прози; 2) з ритмічної прози з наспівною, реторичною інтонацією; 3) з високоорганізованих частин, подібних віршам, таких як приспіві, величання і голосіння. Стеллецький побажав Вордові дальших успіхів у його перекладі «Слова о полку Ігореві».

О. Білецький (стор. 182) говорив про українську літературу серед інших слов'янських літератур. Доповідач бажав виявити особливі риси української літератури, на підставі яких вона посідає своє власне місце між слов'янськими літературами, а також те, що є у неї загальнолюдське, а що особливо національне. Самобутність українців виявилася у фольклорі, в думках та історичних піснях. Доповідач назвав Івана Вишенського, полемічний стиль якого позначився на стилі цілого століття, і порівняв його з Яном Гусом і протопопом Авакумом. На широкому фоні слов'янських літератур і світової літератури доповідач схарактеризував творчість «двох титанів української літератури — Т. Шевченка і І. Франка».

Довгий час в українській прозі і драмі переважала сільська тематика. Доповідач звернув увагу на українську драму, що в ній спостережено синкретичне поєднання дії з діялогом, хором, сольовим співом, музикою і танцями.

Українські письменники також опрацьовували «вічні» теми і виявили оригінальне і самобутне їх трактування. Доповідач назвав тут «Мойсея» І. Франка, «Марію» Шевченка і «Камінного господаря» Лесі Українки. Постаць Мойсея є «конденсацією духової енергії народу». У «Марії» Шевченко дав конфесійно-нальний образ Богоматері. В «Камінному господарі» «Леся Українка дала неприпустиме для індивідуалістичної інтерпретації трактування Дон Жуана».

Доповідач дав характеристику національних героїв, народних месників, починаючи від селянина, смирного хutorянина Г. Квітки-Основ'яненка, людини високих моральних прикмет у М. Вовчка, через шукача правди у П. Мирного до революціонера у М. Коцюбинського. І. Франко — один з перших у світовій літературі — підійшов оригінально до тематики робітничої.

Радянська українська література, на думку доповідача, продовжуючи традиції клясиків, дала «глибоко самобутні твори загальнолюдського звучання».

Ніна Крутікова підкреслила значення «Народних оповідань» Марка Вовчка, що ними вона дісталася до світової літератури. Її твори порівнювано з «Записками мисливого» І. Тургенева, з творами Д. В. Григоровича («Антін Бідолаха»), Жорж Занд, Г. Вічер Стів і Б. Авербаха.

М. Рильський (стор. 491) говорив про українські народні думи й історичні пісні. Він назвав збірки і дослідників дум і пісень. Особливо підкреслив значення «Студій над українськими піснями» І. Франка.

П. О. Павлію не подобалося те, що Рильський не згадав сучасних українських пісень і дум, він сказав, що така постава рівнозначна «нерахуванню з фактами».

В. І. Стеллецький згадав про зв'язок українських дум із «Словом о полку Ігоревім». У «Слові» є ритміко-синтаксичні одиниці від 5 до 31 складу. Але вплив «Слова» на думи не мусів бути безпосередній. Народна пісенна традиція могла вплинути на українські думи в цьому напрямі.

Ніна Крутікова (стор. 30) тієї думки, що Лев Толстой мав вплив на таких українських письменників, як Іван Франко, О. Кобилянська, Леся Українка, С. Васильченко і М. Коцюбинський. Франка попровадив Л. Толстой на шлях реалізму. О. Кобилянська нагадує Толстого своєю «Землею». Васильченко, познайомившись у Толстого з психологією дитини, дав талановиті оповідання з дитячого життя. Мотиви «Власти тьми» Толстого виявилися у М. Кропивницького: «Дві рідні» і «Зайдиголова». Франко не погоджувався з тезою Толстого «непротивлення злу».

Н. Н. Гусев сказав, що хтось назвав Толстого «цілим світом»; він же вплинув на ліриків, епиків, драматургів і викривачів деспотії та насильства.

М. Рильський (стор. 537) говорив про мистецький переклад з однієї слов'янської мови на іншу. Рильський думає, що тяжче перекладати твори ближчих мов, ніж дальших. Доповідач говорив про ритм, рядок, рими і фонетику перекладного твору. Треба передусім зберегти вірність змістові і стилістику твору. Він ілюстрував свою доповідь прикладами з мов російської, української і польської. Його доповідь була широко дискутована, і то дуже схвально.

Р. М. Вачков, забираючи сло-

во в дискусії, пригадав вимогу Франка зберегти кількість слів, передусім іменники, прикметники і дієслова — в перекладі. Введення невідповідних слів і збільшення слів — це хиби перекладу, як це розумів Франко.

Е. І. Галащук назвав переклади Рильського — «Свєгенія Онегіна» і «Пана Тадея» конгеніальними перекладами. Польські критики, говорив він, уважають переклад «Пана Тадея» Рильського найкращим чужинним перекладом. Галащук вважає, що Рильський має рацію, вимагаючи збереження творчої домінанти письменника в перекладі: у А. Франса — іронію, у Шевченка — гнівний патос, у Беранже — пісенність.

С. А. Райнер згадав новий твір П. Зайончковського «Кирилло-мефодиевское общество» (М. 1959), в якому достатньо вияснено роллю Шевченка в братстві і характер цього братства (стор. 74).

Т. Екман (стор. 111) обговорював літературу про Хотинську війну, як вона відображена в творі хорвата Івана Гундуліча («Осман») і Вацлава Потоцького «Wojna chocimska». В. М. Лесин доповнив зауваги Екмана, посилаючись на два українські твори: О. Маковея «Ярошенко» і Зинаїди Тулуб «Людолови».

І. де Вріс-де-Гунзбург (стор. 142) висловив деякі зауваги до російського і польського барокко. Він сказав, що, обговорюючи барокко на сході Європи, треба його особно обговорювати для України, Білорусі і Росії, тому що барокко набрало у них різних виявів. Наприклад, барокко на Україні прийнялося широко, але у Великої Росії проявилось тільки коротко і до народної літератури не дійшло.

Справоздання з'їзду цікаве, і варто з ним познайомитись і в інших частинах.

Володимир БЕЗУШКО

З М І С Т

Богдан Бойчук. Поезії	3
Василь Барка. Жовтий князь	5
Володимир Дорошенко. З підсоветського шевченкознавства	52
Герман Гессе. Три липи	71
Е. Е. Каммінґс. Amores	75
Роман Кобринський. Українські стародруки та їх мистецтво	82
Євген Гуцало. Оповідання	94
Леся Дніпровий. Пригоди в країні ацтеків	105
Роман Рахманний. З приводу двох міжнародних з'їздів	114
Максим Рильський. Дивлюсь на афішу та й думку гадаю	119
Критика і бібліографія. Фототипічне видання староукраїнської мовної пам'ятки (О. Горбач) — Міжнародний з'їзд славістів у Москві (Володимир Безушко)	123

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40, Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фул.
Австрія	15,-	150,-	шва.
Англія	0:5:0	2:5:0	фул.
Аргентина	20,-	200,-	пек.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	ма.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 9 (59) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за вересень 1962

- I. СТАТТІ: Економіка — Наука — Кіно.
- II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Сільське господарство — Спекуляція — Література — Мистецтво — Культура — Історія — Космос — Український націоналізм — Археологія — Українські емігранти — Українці поза межами Української РСР — Цілинні землі — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

